

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

На правах рукопису

БАРАБАШ ОЛЬГА ОЛЕГІВНА

УДК 340.13

**ЗАОХОЧЕННЯ У ПРАВІ:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Ситар Ігор Михайлович,
кандидат юридичних наук,
доцент

Львів – 2012
ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1 Історія становлення інституту заохочення у праві (огляд літератури за темою дослідження)	9
1.2 Методологія дослідження	23
Висновки до Розділу 1	30
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАОХОЧЕННЯ У ПРАВІ	32
2.1 Поняття й ознаки заохочення як правового засобу	32
2.2 Класифікація заохочень як правових засобів	59
2.3 Функції заохочення як правового засобу	74

Висновки до Розділу 2	84
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАОХОЧЕНЬ ЯК ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ	87
3.1 Принципи та підстави застосування правових заохочень	87
3.2 Державні нагороди як вища форма заохочень у вітчизняному праві	116
3.3 Умови ефективності заохочення як правового засобу	129
3.4 Деякі проблеми вітчизняної практики застосування заохочення як правового засобу	141
Висновки до Розділу 3	159
ВИСНОВКИ	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	167

ВСТУП

Актуальність теми дослідження визначається низкою чинників. По-перше, зміна в Україні соціально-економічних і політичних умов, розширення обсягу людської свободи, зокрема у здійсненні професійної діяльності, стали передумовами для пошуків способів підвищення ефективної мотивації відповідної правомірної поведінки людей і їх ініціативності у правових відносинах. По-друге, реформування правової системи сучасної України зумовило зростання ролі права як основного регулятора соціальних відносин¹, а також як засобу впливу на людську поведінку, який характеризується не так примусовими методами досягнення суспільно корисної активності суб'єктів, як методами переконання, зокрема через заохочення такої активності правовими² стимулами. Утвердження ідеї про здебільшого заохочувальний, а не репресивний характер права дозволяє характеризувати ціннісний складовий елемент останнього як соціального інституту. Заохочення за допомогою правових засобів передбачає, передусім, сприйняття у свідомості людей деяких явищ як цінностей, за посередництва яких може бути підвищена відповідна правомірна поведінка. По-третє, заохочення як правовий інструмент стимулює максимальне задоволення потреб і реалізацію інтересів суб'єктів у різних сферах суспільного життя та застосовується в багатьох галузях права України. По-четверте, дослідження заохочення у праві ще не було об'єктом монографічного загальнотеоретичного вивчення у вітчизняній юридичній науці.

Деякі аспекти означеної проблеми відображено у працях представників загальнотеоретичної та галузевих юридичних наук: О. Кисельової (поняття, ознаки, цілі та функції заохочення як особливого методу правового регулювання); В. Дяченко (заохочення як основний юридичний засіб заохочувально-правової політики); О. Левіна, О. Малька, С. Мірошника (загальнотеоретична характеристика стимулювання у праві та поняття й ознаки заохочення як правового стимулу); В. Кудрявцева, К. Типікіної (поняття, види, ознаки заслуги як підстави для правового заохочення); В. Баранова, Н. Гущиної (поняття, функції, механізм реалізації, ефективність заохочувальних норм); В. Ниркова (заохочення та покарання як парні юридичні категорії); С. Арутюнової, Д. Бахраха, О. Деднева, В. Дуель (заохочення у сфері адміністративних відносин); І. Абдурахманова, Р. Андроникової, Т. Борисової, С. Карінського, С. Наумової, Л. Рогачової, І. Рябовола, С. Соболева, Л. Ухової (заохочення у сфері трудових відносин); В. Галкіна, В. Єлеонського, Ю. Голика, О. Левашової, І. Семенова, А. Сизого, І. Тарханова, П. Хряпінського, І. Звечаровського, Х. Алікперова (заохочення та заохочувальні норми у кримінальному та кримінально-виконавчому праві), Н

¹ У дисертації термін «право» вживається у двох значеннях: 1) система юридичних норм, встановлених (санкціонованих) державою [51, с. 340-341]; охоплюється поняттям об'єктивного юридичного (спеціально-соціального) права [139, с. 9-10, 79-80, 87; 141, с. 9]; 2) можливість людини чи іншого суб'єкта вчиняти певні дії або утримуватися від їх вчинення [51, с. 340-341].

² У дисертації термін «правовий» вживається як синонім термінів „юридичний” і „державно-правовий” – такий, що встановлюється (санкціонується) державою або виникає на підставі встановлених (санкціонованих) нею норм.

. Лайченкової (стимули в податковому праві) й інших вітчизняних і зарубіжних науковців. Проте саме загальнотеоретичні властивості заохочення як правового засобу впливу³ на поведінку суб'єктів права⁴, а також особливості застосування такого засобу ще не були об'єктом дослідження в незалежній Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами та темами.

Дисертація виконана в рамках теми досліджень кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ «Філософсько-правові та теоретико-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (державний реєстраційний номер 0109U007855).

Мета і завдання дослідження. *Мета* наукового пошуку – із загальнотеоретичного погляду схарактеризувати заохочення як правовий засіб впливу на поведінку суб'єктів права.

Для досягнення вказаної мети потрібно було вирішити такі *завдання*:

- розкрити історію становлення інституту заохочення у праві;
- визначити поняття заохочення як правового засобу впливу на поведінку суб'єктів права;
- з'ясувати ознаки заохочення у праві;
- встановити різновиди заохочень, які використовуються у праві;
- визначити функції заохочення у праві;
- встановити принципи застосування заохочення у вітчизняному праві;
- з'ясувати підстави для застосування заохочення у вітчизняному праві;
- схарактеризувати державні нагороди як вищу форму заохочень у праві України;
- з'ясувати умови ефективності заохочень у вітчизняному праві;
- сформулювати пропозиції з оптимізації застосування заохочень у вітчизняному праві.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері використання заохочення як правового засобу впливу на поведінку суб'єктів права.

Предмет дослідження – загальнотеоретичні властивості заохочення як правового засобу впливу на поведінку суб'єктів права, а також особливості застосування такого засобу.

Методологія дослідження. Для вирішення поставлених завдань застосовано потребовий та інструментальний дослідницькі підходи⁵, а також філософські методи дослідження⁶: діалектичний і метафізичний – для вивчення заохочень у праві або як явищ, природа та сутність яких перебувають у постійному розвитку (наприклад, у дослідженні історії становлення інституту заохочення у праві), або як явищ, що перебувають у

³ У дисертації термін «правовий вплив» вживається у значенні взятого в єдності та багатоманітності процесу впливу права (як спеціальними правовими засобами, так і іншими правовими явищами) на соціальне життя, свідомість і поведінку людини [98, с. 26].

⁴ У дисертації термін «суб'єкт права» вживається у значенні носія можливих або реальних юридичних прав і обов'язків [139, с. 83].

⁵ У дисертації термін «дослідницький (методологічний) підхід» вживається у значенні світоглядної ідеї, яка в рамках тієї чи іншої наукової парадигми визначає особливості встановлення, відбору та систематизації науковцем досліджуваних фактів, а також їх інтерпретації й оцінки [205, с. 16].

⁶ У дисертації термін «метод дослідження» вживається у значенні зумовленої певним дослідницьким підходом процедури інтерпретації досліджуваного явища [205, с. 17].

статичі (зокрема, для визначення поняття, ознак, функцій заохочення як правового засобу, а також класифікації таких засобів); загальнонаукові: системний – для встановлення різновидів заохочень у праві; структурно-функціональний – для з'ясування функціональних можливостей заохочень як засобів впливу на поведінку суб'єктів права; сходження від конкретного до абстрактного – під час визначення понять «правове заохочення», «суб'єкт заохочення», «заохочуваний суб'єкт» тощо; сходження від абстрактного до конкретного – зокрема для формування загальних висновків щодо заохочень у праві; спеціальний: аналіз письмових джерел – наукових праць, а також нормативних і ненормативних юридичних актів; окремі: тлумачення юридичних норм – під час аналізу текстів вказаних актів; догматичний – для формулювання нових понять; теоретико-правового моделювання – наприклад, для обґрунтування впливу заохочень на поведінку суб'єктів права; порівняльно-правовий – під час зіставлення виділених науковцями ознак правових заохочень.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена тим, що дисертація є першим вітчизняним теоретико-правовим дослідженням на монографічному рівні загальнотеоретичних властивостей заохочення як правового засобу впливу на поведінку суб'єктів права, а також особливостей його застосування. У підсумку дослідження сформульовано низку положень та висновків, які містять елементи наукової новизни, зокрема з позиції загальної теорії права:

уперше:

- визначено заохочення у праві (правове заохочення) у широкому та вузькому розуміннях. У широкому розумінні заохочення у праві – це правовий засіб впливу на поведінку суб'єктів права. А у вузькому – різновид правових стимулів, спрямований на спонукування суб'єктів права до усвідомленого сумлінного виконання ними своїх обов'язків та досягнення соціально корисних результатів, які перевищували б звичайні вимоги, що ставляться до таких результатів;

- виділено первинні і вторинні (секундарні) ознаки заохочення як правового засобу впливу на поведінку суб'єктів права;

- запропоновано виокремлювати первинні і похідні (вторинні) функції правового заохочення;

- сформульовано дефініцію принципів застосування правового заохочення як засадничих ідей, що виражають властиві правовому заохоченню специфічні особливості та його функціональну спрямованість і постулюють загальні вимоги до організаційно-правової діяльності суб'єкта заохочення з реалізації заохочувальних юридичних норм;

уточнено:

- зміст принципу законності у застосуванні заохочення як правового засобу впливу на поведінку суб'єктів права (у контексті застосування правового заохочення цей принцип має виражатися в чотирьох аспектах, які наводяться у висновках);

– зміст принципу обґрунтованості правового заохочення (виділено фактичний та формальний аспекти вказаного принципу);

– зміст принципу індивідуалізації заохочення як правового засобу впливу на поведінку суб'єктів права (запропоновано виділяти два аспекти цього принципу: індивідуалізації та персоніфікації правового заохочення);
набули подальшого розвитку:

– умови ефективності заохочення як правового засобу впливу на поведінку суб'єктів права (вказані умови запропоновано поділяти на ті, що повинні забезпечуватися на правотворчому рівні, і ті, які мають бути дотримані на рівні правозастосування).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки дослідження можуть бути використані у:

– *науково-дослідній діяльності* – для подальшої розробки проблематики заохочення у праві, зокрема в галузевих юридичних науках;

– *навчальному процесі* – у процесі викладання загальнотеоретичних («Загальна теорія права та держави», «Філософія права», «Соціологія права») і галузевих навчальних дисциплін («Трудове право України», «Адміністративне право України», «Кримінальне право України» тощо);

– *правотворчій діяльності* – для удосконалення деяких нормативно-правових приписів актів чинного законодавства України та законопроектів.

Особистий внесок здобувача. Усі сформульовані в дисертаційній роботі положення та висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень автора.

Апробація результатів дисертації. Дисертація була обговорена на кафедрі теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ. Низку її положень було виголошено в доповідях на науково-практичних заходах, а саме: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (Львів, 17 лютого 2012 р.); Звітній науково-практичній конференції факультету з підготовки слідчих Львівського державного університету внутрішніх справ (Львів, 23 березня 2012 р.); Звітній науковій конференції факультету з підготовки слідчих (Львів, 25 березня 2011 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження опубліковано у 8 публікаціях, з яких п'ять статей – у наукових виданнях, визнаних фаховими з юридичних наук, і 3 – у збірниках тез доповідей на наукових заходах.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які охоплюють дев'ять підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 186 сторінок. Обсяг основного тексту – 166 сторінок. Список використаних джерел (213 найменувань) викладено на 20 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історія становлення інституту заохочення у праві (огляд літератури за темою дослідження)

Осмислення права, вивчення його зв'язків із суспільством дозволяє пізнати його роль у підтримці різними юридичними засобами таких моделей поведінки, які взаємовигідні для індивіда, суспільства та держави. Для сучасного соціуму важливо позбутися відсталих, обмежувальних «правових пут», забезпечити простір для активної і корисної діяльності [43, с. 33]. Тому особливого значення набувають знання про заохочення у праві, що виступає позитивним стимулювальним чинником, який істотно впливає на мотивацію поведінки суб'єктів права та забезпечення її правомірності. Для здобуття таких знань важливо визначити онтологічний статус заохочення у праві, пізнати соціальну сутність правових заохочень, виявити їхні загальнотеоретичні особливості.

Правові заохочення відображають стан реальних суспільних відносин, відповідних потреб суспільства, а також соціально-економічних, політичних, духовних змін, що відбуваються в державі. На соціальну сутність заохочень у праві значно впливають особливості відповідного суспільства та характерної для нього системи права, властивості якої виявляються у способах і типах нормативного регулювання суспільних відносин [42, с. 43].

За природою правове заохочення є юридичним засобом для досягнення цілей права. Іншим таким засобом виступає правовий примус, що застосовується до тих суб'єктів права, які не виконують або неналежно виконують свої юридичні обов'язки. Тому цілком логічно розглядати заохочення і покарання як парні юридичні категорії (див., напр.: [115]). Проте в межах такої постановки питання неможливо всебічно розглянути правове заохочення як засіб впливу на поведінку суб'єктів права [43, с. 33]. З огляду на вказане заохочення у праві досліджуємо безвідносно до покарання.

Як відомо, у демократичному суспільстві створюються реальні можливості для розширення сфери застосування правового заохочення. Тому необхідність пізнання соціальної сутності останнього зумовлена, насамперед, потребами суспільної практики. Побудова правової держави і громадянського суспільства передбачає визнання його самостійності, конституційно обґрунтованої міри свободи й автономії індивіда. Як зазначає Н. Гущина, саме суспільство не може бути вільним, не звільнивши кожної окремої людини [43, с. 33].

У соціумі, оснований на визнанні індивідуальної свободи, закріплюється абсолютна цінність права для індивіда. Тому складовою частиною розвитку права має бути постійне вдосконалення законодавства з метою встановлення таких обмежень, за яких різні суб'єкти права вільні у виборі варіантів поведінки.

Зміна підходів у правовому регулюванні суспільних відносин зумовлена переходом від переважання розпорядчих заборонних і каральних тенденцій (які нині, на жаль, де-факто все ще домінують в Україні) до компонентів права, що забезпечують свободу людей, можливість діяти ініціативно, самостійно, не обмежуючись вимогами остінівського «наказу», що виходить від суверена. Саме тому, як слушно зауважує Н. Гущина, розширення рамок свободи особистості, оптимальне співвідношення дозволів, заохочень, заборон і зобов'язань відображають демократизацію процесу, пов'язаного з удосконаленням законодавства [42, с. 44].

Означена демократизація зумовлює також тенденцію до розширення сфери дії таких юридичних норм, які не примушують, а спонукають суб'єктів до тієї чи іншої поведінки. Їхня юридична цінність полягає в тому, що вони знімають обмеження, які стримують позитивну активність особистості, надаючи їй свободу – можливість вибору, право ухвалювати власне рішення для задоволення різноманітних інтересів і потреб. Вказане робить правову систему більш гнучкою, не нав'язаною ззовні [43, с. 34].

Перехід суспільства до ринкової економіки передбачає підвищення соціальної активності, розширення обсягу можливостей соціальних суб'єктів у досягненні правомірного суспільно корисного результату. Істотна роль у цьому належить правовому заохоченню.

У юридичній науці заохочення у праві розглядається по-різному. Утім, вчені однакові в тому, що правове заохочення встановлюється за досягнення у здійсненні передбачуваної моделі поведінки, за особливий внесок, за перевиконання необхідних показників, стандартів. Мотивація до досягнення позитивної соціальної поведінки побудована на основі привабливості для суб'єктів права сприятливих наслідків. Орієнтуючи таких суб'єктів на конкретну поведінку, держава покладає на себе обов'язок забезпечити умови для досягнення позитивних результатів, не перешкоджати цьому та застосувати правове заохочення за наявності відповідної заслуги.

Формування вільного демократичного суспільства передбачає використання всього арсеналу засобів правового регулювання для створення передумов його прогресивного розвитку, розширення свободи особистості. Відображенням цього процесу є не стільки самі законодавчі положення, скільки можливість на ділі діяти самостійно в рамках забезпечених юридичних можливостей. Реалізуючи правові можливості, суб'єкт права вчиняє правомірні дії, які заслуговують на заохочення за наявності визначених у праві підстав.

Встановлення соціальної, зокрема юридичної, цінності правового заохочення передбачає, насамперед, необхідність аналізу історичного шляху його розвитку. Докладне вивчення вказаної проблеми в історичному ракурсі дозволяє простежити генезис заходів правових заохочень, глибше пізнати їх цінність для громадянського суспільства, більш повно використовувати їхній потенціал у процесі реформування національної правової системи.

Практика застосування заохочення як засобу впливу на поведінку суб'єктів права має багатовікову історію. Як соціальний інститут заохочення

має не менш давнє походження, ніж інститут покарання. Цей факт відзначив свого часу П. Сорокін: «Якщо у стародавніх кодексах, як, наприклад, у Біблії, у законах Ману, у законах Хаммурапі, у «Книзі мертвих» тощо, ми знаходимо кари, вдосталь установлені за вчинення злочинних актів, то в не меншому різноманітті знаходимо там і нагороди» [168, с. 118].

Правове заохочення здавна виступає важливим й ефективним юридичним засобом управління в суспільстві. Однак підставою для застосування такого заохочення далеко не завжди визнавали заслугу, як це заведено робити останнім часом. Причиною цього, за словами К. Типікіної, був вплив історичних, політичних, економічних і моральних умов, що існували в різні епохи розвитку та життєдіяльності суспільства [189, с. 107].

Вказане ґрунтовно проілюстрував П. Сорокін, спеціально дослідивши означену проблему. «При порівнянні способу встановлення пропорційності заслуг і нагород у стародавніх суспільствах і в нових, – наголошує він, – перше, що впадає у вічі, – це факт, що в давнину критерій оцінки був не індивідуальний і не рівний. Той чи інший вчинок індивіда оцінювався не сам собою, а залежно від того, до якої групи належав цей індивід. Іншими словами, мірою достоїнності індивіда була не сукупність його особистих якостей і заслуг, а характер тієї групи, членом якої він був... Розглядаючи з цього боку попередню та сучасну системи оцінки заслуг і розподілу нагород, ми не можемо не бачити між ними величезної відмінності. Розбіжність полягає в тому, що тепер ступінь заслуг індивіда визначається вже не його належністю до тієї чи іншої групи, а його особистими якостями, його індивідуальними заслугами» [169, с. 255–256]. Окрім оціночного механізму, автор аналізує, за що саме давали раніше і дають тепер «нагороди». Гасло «кожному за його заслугами» упродовж усієї історії набувало різноманітних форм: від формул «кожному в міру божественної благодаті, що почиває на ньому», «кожному по мірі його участі в обороні країни від ворога, у міру його служби та участі в її управлінні», «кожному відповідно до його капіталу» до формули «кожному за ступенем його особистої соціально корисної праці» [169, с. 258–260].

Ще в стародавньому Китаї правителі і філософи разом з покаранням надавали великого значення правовому заохоченню як інструменту управління державою. Наприклад, відомому в історії представнику школи легістів Хань Фею належать такі слова: «При управлінні державою закони, нагороди та покарання відіграють таку ж роль, як міцний екіпаж і добрий кінь на суші, легке судно та зручні весла на воді. Ті, хто ними користуються, досягають успіху» [10, с. 504].

На важливість нагородження достойних вказував в античну епоху і великий давньоримський юрист Ульпіан: «...ми насаджуємо правосуддя і поширюємо знання про добре та правильне, відокремлюючи належне від неналежного, відрізняючи дозволене від недозволеного, прагнучи зробити людей порядними не тільки страхом покарань, але і заохоченням дарами, знаходячи, якщо не помиляюся, істинну філософію, а не уявну» [10, с. 329–330].

Уже в той час існувала досить розвинена система військових нагород. Так, до колективних відзнак у Стародавньому Римі належали: тріумф – урочистий парад армії або окремого підрозділу після видатної, дійсної перемоги (*victoria justa*), коли, за однією з умов тріумфу, було вбито не менше ніж п'ять тисяч ворогів. Не така значна перемога могла бути ознаменована малим тріумфом, «овацією» (*ovatio*). За відзначення в будь-якій битві військовий підрозділ римлян міг одержати право прикріпити до знамена своєї когорти один з почесних знаків у вигляді вінка або корони різної форми, залежно від характеру вчиненого подвигу (докладніше див.: [47, с. 7–8]).

Плутарх, описуючи життя видатних греків і римлян, писав про одного з героїв його життєписів, що «тріумф, даний йому в нагороду за його подвиги, був таким же почесним і улесливим для нього, як і два перші: навіть співгромадян, які заздрили йому та приписували всі його подвиги швидше його щастю, ніж його доблесті, і тих його успіхи змусили визнати, що герой заслужив славу своїми здібностями й енергією» [125, с. 275]. Вочевидь, тріумфуванням, нагородженням оливковими вінками олімпійських ігор та іншими аналогічними засобами заохочення у стародавньому світі відповідають такі сучасні засоби заохочення, як нагородження орденами, медалями, титулами, званнями тощо.

Чи не перше «законодавче» встановлення правового заохочення за заслуги можна знайти в такому давньому джерелі права, як Закони Ману. У статті 56 глави 5 цих Законів визначено, що «немає гріха у вживанні м'яса, спиртних напоїв, ні в плотських задоволеннях у дозволених законом випадках, бо то природний шлях створених істот, але утримання від усього цього дає великі нагороди» (цит. за: [169, с. 81]).

У Стародавній Спарті поліс був досить стійким, щоб зберігати та підтримувати корпоративні інтереси своїх громадян. Будь-який допуск ззовні у колектив інших громадян, «іноземців» міг мати тільки характер рідкісних заохочувальних актів за особливі заслуги. Це правило, характерне для всіх античних полісів в епоху їхнього розквіту, особливо жорстко дотримували у громадах спартанського типу з їх тенденцією до повної закритості та кастовості. Щобільше, фундаментом спартанського виховання було саме заохочення особистих заслуг. Система, заснована цілком на змагальному дусі, була дуже зручна для виявлення наступного покоління політичних і військових лідерів. Наприклад, талановиті мофаки могли розглядатися як один із резервів поповнення командного складу (див.: [123, с. 345–347]). Отже, у потужній спартанській державі заслуги людини мали особливе значення. Вони надавали можливість достойнику отримати статус «громадянина» великої Спарты та вижити в потужній стародавній державі, а можливо, і стати її лідером.

У середньовічній Європі з'явився новий вид відзнак, який згодом одержав назву «орден» (від латин. слова «*ordo*» – організація, загін). Пізніше «ордени» перетворилися не просто на засоби відзначення, а на особливий предмет – нагороду, спеціально призначену для заохочення гідних за їхні заслуги, спочатку в основному війську [109, с. 174].

Уже в XI ст. стало відомо про особливу відзнаку, нагороджені якою мали носити її. Князь Володимир Мономах нагороджував воїнів, які відзначилися у відбитті набігу половців. У цьому випадку мова йде саме про правове заохочення як засіб впливу: у ньому наявна форма та міра схвалення заслуженої правомірної поведінки, а також загальний інтерес, у рамках якого вчинялися заслужені дії [43, с. 38].

Пам'ятка феодальної Київської держави «Руська правда» (широка редакція) містить здебільшого норми кримінального та кримінально-процесуального права, серед яких є й заохочувальні норми. Однак про правові заохочення, пільги, гарантії в сучасному їх розумінні тоді не йшлося. Так, узаконене заохочення містить ст. 113 «Руської правди», у якій мовиться, що тому, хто затримав утікача-хлопа та сповістив про це його панові, належить винагорода від цього пана [148, с. 124].

У X–XV ст. сфера заохочення у праві була обмеженою. Основним засобом правового впливу на суспільні процеси було покарання, залякування. Сфера застосування заохочення в силу конкретно-історичних умов його формування, відповідного рівня розвитку соціуму була значно вужчою. Репресивні методи розв'язання суспільних проблем мали домінантне значення та відповідали умовам розвитку суспільства того часу. Це зумовлено н асамперед слабким розвитком соціально-економічних і політичних відносин, а також права як особливого соціального інституту [173, с. 11].

Політико-правова думка не стояла на місці та поступово поповнювалася новими знаннями про заохочення. Наприклад, Т. Гоббс, розмірковуючи над обов'язками правителя і держави, вже тоді зумів помітити чималий стимулювальний ефект правового заохочення, що сприяє підвищенню позитивної соціальної активності громадян: «...мета нагороджень досягнута, якщо люди, які добре та з мінімальними витратами громадських коштів послужили державі, так добре нагороджуються, що цим створюється для інших стимул чесно й вірно служити державі та набувати ті звання, які би зробили їх здатними служити ще краще» [30, с. 272].

Сторіччя потому Ч. Беккарія, звернувши увагу на обмежені можливості покарання та значно випередивши тим самим свій час, запропонував їм на допомогу широке застосування у праві заохочення: «Ще один спосіб запобігти злочинам – нагородження чеснот. Законодавство всіх країн мовчить з цього приводу і понині. Якщо премії, що присуджуються академіями відкривачам корисних істин, примножили і знання, і кількість хороших книг, то невже нагороди, що роздаються щедрою рукою володаря, не примножать кількості добродійних діянь? Нехай ніколи не бідніє і завжди залишається плідною рука мудрого діяча почесних нагороджень» [18, с. 240].

Одним із перших на правове заохочення як стимулювальний засіб звернув увагу англійський соціолог кінця XVIII – початку XIX ст., теоретик утилітаризму Дж. Бентам, який присвятив цьому засобу значну частину свого трактату «Теорія покарань і нагород» [173, с. 11]. Згідно з етикою Дж. Бентама, моральними вважаються ті дії людини, в результаті яких сума

одержуваних людьми задоволень перевищує суму страждань, і такі дії треба заохочувати і навпаки. У «Теорії покарань і нагород» цей філософ формував довгі списки задоволень, одержуваних у результаті добродесних дій, а також списки страждань, що завдаються діями аморальними, і підбирав «баланс», щоб визначити моральність вчинку та відповідних заходів заохочення і покарання [156, с. 28].

Положення Дж. Бентама далі розвинув у своїх ідеях Е. Сю, який на додаток до наявної кримінальної юстиції запропонував «нагороджувальну юстицію», обґрунтувавши організаційну сторону державного заохочення, яку К. Маркс і Ф. Енгельс піддали різкій критиці за суб'єктивізм [173, с. 11].

Проблема правового заохочення посіла помітне місце в дослідженнях французького вченого Р. Грассері, який пропонував так само регулярно заохочувати героїзм (чесноти), як і карати за злочини. Він із жалем зазначав, що ніде ще не було складено кодексу заохочень. Заслуговують на увагу його передбачення стосовно того, що в майбутньому «преміальне» право домінуватиме, оскільки шляхом заохочення можна досягти тих же результатів, що і шляхом покарання [173, с. 11].

Підтримуючи ідеї Р. Грассері, М. М. Гернет цитував його передбачення про той час: «суспільство, що думає тепер лише про покарання, подбає про нагороди і заслуги, і, можливо, не піддаючись впливу покарання, піддається впливу нагороди, особливо якщо вона присуджена вчасно, у момент коливання людської волі щодо вибору між шляхами законним і злочинним» [29, с. 191].

О. Радищев висловлювався за створення і розвиток «нагородного права». Він виділяв три групи правових засобів, за посередництва яких державна влада у законоположеннях може скеровувати діяльність громадян: заборонні, спонукальні та попереджувальні. Різноманітні нагородження він зараховував до спонукальних засобів [144, с. 405].

Помітний внесок у розбудову правового заохочення вніс М. Гредескул, який вважав, що вплив права на суспільне життя здійснюється не тільки через примус, застосування покарання, але й у вигляді обіцянок, вигод і нагород [36, с. 3–4].

Проблематика заохочення у праві посіла помітне місце в дослідженнях П. Сорокіна [168]. На його думку, якщо кримінальне право містить вчення про злочин і покарання, то нагородне право складається із вчення про подвиг і вчення про нагороду. Заслуговує на увагу спроба автора обґрунтувати різні сторони правового заохочення, хоча він розглядав його як абстрактну категорію, поза конкретно-історичними умовами, що визначають сферу застосування. За його словами, нагорода – це «акт або сукупність актів, що спричинені подвигом і представляють реакцію на акти, що кваліфікуються як акти послужливі» [168, с. 102]. З висловлювань П. Сорокіна випливає, що в кожній людини «певна низка послужливих актів супроводжується психічним переживанням подяки» [168, с. 95]. Цілком зрозуміло, що правове заохочення не зводиться тільки до стимулу, що позитивно впливає на мотивацію поведінки, його застосуванням для індивіда створюється режим сприяння.

Безсумнівний інтерес викликає дослідження правового заохочення в радянський період. На ідеологічному рівні проголошувалося, що держава покликана реалізовувати загальносоціальне призначення, у зв'язку з чим ширше мають використовуватися заохочувальні методи впливу, а не примусово-силові. Однак позиція радянської держави була непослідовною. Новаторські пропозиції, нові ідеї, думки часто не тільки не заохочувалися, але й не знаходили розуміння в суспільстві та іноді каралися [43, с. 40].

В умовах панування командно-адміністративних методів управління соціумом у свідомості людей склався стереотип поведінки, обмежений рамками «команди». Держава, визначаючи правила поведінки, закріплювала в них переважно свою волю, позбавляючи суб'єктів зацікавленості в досягненні передбачених нормами права результатів. По суті, ці норми ставали чинником гальмування, стримування соціально-правової активності суб'єктів права. За відсутності особливої зацікавленості останніх у добровільній реалізації юридичних норм держава часто проводила їх у життя примусово. Як зазначає Н. Гущина, панування командно-адміністративної системи управління та відповідна їй правова система перешкоджали розвитку свободи особистості, можливості приймати власне рішення, в якому могли виявитися воля, інтерес, потреби індивіда [43, с. 40].

Держава, визначаючи правила поведінки, використовувала переважно обов'язки та заборони, які спиралися на можливість примусового втілення їх у життя та покарання за порушення. Правове заохочення не посідало гідного місця серед правових засобів впливу.

І хоча примус та силові методи керівництва суспільством де-факто переважали, все ж у більш пізній період («незавершеної демократії» Хрущова, періоди застою та перебудови) ставлення держави до особистості характеризувалося більшою лояльністю. Правове заохочення частіше стали використовувати для підвищення продуктивності праці у промисловості та сільськогосподарському виробництві, підвищення якості продукції, зміцнення дисципліни у виробничих колективах, для зміцнення законності та правопорядку тощо [23; 65]. Однак і тоді інститут правового заохочення не був належно сформованим.

Подальші дослідження заохочення у праві пов'язані з науковими працями переважно галузевого характеру. Правове заохочення здебільшого було предметом дослідження теоретиків трудового права (див., напр.: [2; 65; 66; 75; 91; 153] та ін.). Трохи пізніше вказаним об'єктом стали цікавитися і представники науки адміністративного права (див., напр.: [124, с. 56; 76, с. 28–34; 114, с. 187] та ін.). А із 70-х років XX ст. особливий інтерес до заохочувальних норм почали виявляти фахівці цивільного (див.: [59, с. 44–49] та ін.) та кримінального права (див.: [28, с. 91–97]). Отже, спочатку категорія «правове заохочення» розроблялася в рамках галузевих досліджень.

Однак, не можна сказати, що взагалі не було загальнотеоретичних досліджень заохочення у праві. Так, ще 1953 р. вийшла друком робота Є. Зарецької, яка стосується деяких аспектів нашої проблематики [60]. У зазначений період звернули увагу на заохочення у праві і В. Лазарев та П.

Недбайло (див.: [89, с. 25; 167, с. 40]). А загальнотеоретичне дослідження (монографічного рівня) заохочувальних норм 1978 р. опублікував В. Баранов [14]. Його робота одержала високу оцінку та послужила за основу багатьох подальших досліджень у галузі загальної теорії права і галузевих юридичних наук. Саме відтоді загальнотеоретичне поняття «правове заохочення» отримало «путівку в життя», статус категорії правознавства [115, с. 95].

Упродовж останніх років було написано ще низку робіт, присвячених вивченню зазначеного юридичного феномену і на галузевому, і на загальнотеоретичному рівнях. З-поміж ґрунтовних можна назвати роботи О. Кисельової, О. Малька й А. Налбандяна [67; 97; 112].

Картина теоретичного пізнання правового заохочення буде все ж неповною, якщо не згадати про ще один її фрагмент. Так, В. Баранов зазначав про дослідження правового заохочення зарубіжними науковцями. Він, наприклад, називає імена таких учених: англійця О. Гакслі, італійця Н. Боббіо, француза Р. Саватьє [14, с. 15].

Особливий інтерес викликає збірка статей професора Туринського університету Н. Боббіо «Від структури до функції: Нові дослідження у теорії права». Усі вміщені в ній статті так чи інакше стосуються питання про «заохочувальну функцію права» (докладніше див.: [133, с. 127–132]). Основний зміст його робіт полягає у вирішенні одного з «фундаментальних» завдань: у зв'язку із серйозними змінами в суспільстві «осучаснити» загальну теорію права за допомогою теоретичної розробки заохочувальної дії права. На думку Н. Боббіо, правовий прогрес супроводжується «все більш частим використанням сучасною державою техніки стимулювання, ...у зв'язку з чим юридичний порядок набуває заохочувальної функції» [133, с. 129]. Вказане свідчить про те, що в західній юридичній науці правовому заохоченню відводиться одна з провідних ролей у процесі юридичного регулювання соціальних відносин.

У сучасний період дедалі помітніше у правових заохочувальних заходах беруть участь різні комерційні організації та громадські об'єднання, фонди, засоби масової інформації тощо. Однак заохочення в умовах різкої поляризації сучасного суспільства мають щораз більше політизований характер. Влада іноді виявляє витончену вибірковість у здійсненні заохочувальної політики [173, с. 12].

Незважаючи на це, характерною для сучасного інституту правового заохочення є тенденція до розширення сфери його дії, поява і розвиток нових видів заохочення, прагнення повною мірою використовувати стимулювальний потенціал цього юридичного засобу.

Дослідження генезису інституту правового заохочення засвідчує, що він еволюціонував від простих форм до складніших. Спочатку заохочення у праві мали переважно примітивний характер і поширювалися лише на невелике коло суспільних відносин і на обмежене коло осіб. Правові заохочення з розвитком суспільства стали ускладнюватися. Із кардинальною зміною влади, як правило, принципово змінювалася і система правових заохочень, яка часто обслуговувала відповідну владу.

За більш ніж тисячолітній етап розвитку заходи заохочення у праві з неупорядкованих та окремих елементів «доросли» до рівня розгалуженої системи, міжгалузевому юридичному інституту [173, с. 12]. Ця система в конкретно-історичний період розвитку держави демонструє своєрідну реакцію суспільства на актуальні потреби і проблеми його існування. Виникнення й еволюція правових форм заохочення, їх якісна зміна та кількісне зростання завжди були залежні, похідні від стану базисних суспільних відносин. Обсяг правового заохочення, як і масштаб примусу, зумовлений соціальною сутністю держави і права. Відповідно до соціально-економічного та політичного розвитку суспільства з'являлися й удосконалювалися нові форми і види заохочень. І що вищим був рівень такого розвитку, то ширші сфери соціального життя охоплювали правові заохочувальні засоби.

Історично сформовані види заохочення були дуже різні: від дарування речей до різних видів преміювання та почесних звань і державних нагород. Домінування у правовому регулюванні імперативного методу над диспозитивним, заохочувальним характеризує якісно низький рівень розвитку права як соціального регулятора. Традиційним для досить тривалого періоду було заохочення поведінки, вигідної здебільшого для держави і лише в окремих випадках для людини. Окрім того, прикметно, що впродовж історії правове заохочення розглядали і розглядають як допоміжний, резервний засіб юридичного впливу. Однак, видається, потрібно активніше використовувати засоби заохочення у праві, доповнювати їх новими важливими компонентами, які зможуть оптимізувати регулювання сучасних соціальних зв'язків. Не викликає сумнівів те, що проведення в життя ефективної заохочувальної правової політики сприятиме розвитку виробництва на якісно новій основі, значно підвищить цінність права і сприятиме становленню повноцінного громадянського суспільства.

Протягом усієї людської історії правове заохочення відображало глибинні процеси, що відбуваються в суспільстві, та відповідало рівню його розвитку. Правові заохочення можуть виступати як соціальна цінність лише за умови їх інтегрування у правову культуру суспільства. Культурна легітимація заохочувального нормативного порядку суспільства – найвища форма їхнього буття. Можна погодитися з висновком М. Матузова про те, що в системі норм, які управляють лояльністю, права й обов'язки різних суб'єктів повинні бути узгоджені не тільки між собою, але й з легітимними підставами порядку загалом [101, с. 132].

Заохочення у праві на соціальному рівні сприймаються як вагома умова життя суспільства. Будучи пов'язаними із суспільством, вони є особливим засобом досягнення цілей права та мають значення соціокультурної цінності.

Вивчення й осмислення правового заохочення в сучасному суспільстві ґрунтується на використанні принципу наступності. Критерії і чинники, що визначають прогрес у розвитку правового заохочення минулої історії людства, зазнали істотних змін. Загальнолюдські цінності,

що виступали в далекому минулому як ідеал або як привілей для небагатьох, стають нині реальністю для всіх.

Відображаючи об'єктивні потреби суспільства, правове заохочення мобілізує закладений у ньому потенціал для розкриття творчих начал особи, ініціативи, самостійності, забезпечуючи тим самим розвиток і самої особистості, і суспільства загалом.

Розгортання в Україні демократичних процесів, пов'язаних зі зміною соціально-економічного і політичного ладу, розвиток свободи людини, підвищення цінності права для кожного створили об'єктивні умови для розширення сфери дії правового заохочення. Заздалегідь гарантуючи позитивні наслідки, заохочення у праві виступає як засіб, що формує мотивацію добровільної свідомої поведінки, підвищуючи активність суб'єкта права.

1.2 Методологія дослідження

Право є надзвичайно багатограним соціальним феноменом, що в поєднанні з посиленням тенденції до методологічного плюралізму в дослідженні суспільних явищ дає змогу різнобічно підійти до пізнання і самого права, і окремих правових явищ, зокрема заохочення у праві. Як зазначає Д. Бочаров, «право посідає особливе місце в системі соціальних норм. Забезпеченість можливістю застосування примусу та формальна визначеність перетворюють право на чи не найбільш ефективний регулятор людської поведінки. Адже кожна людина прагне задовольняти власні потреби оптимальним шляхом, досягаючи найкращого результату за найменших витрат. Право, «обтяжуючи» можливістю застосування примусу деякі засоби досягнення певних результатів (читай: набуття благ), суттєво зменшує привабливість таких засобів. Інші засоби, навпаки, стимулюються за допомогою надання певних додаткових благ або визначення більш зручних умов набуття основного блага» [22, с. 3].

З огляду на вказане, а також на те, що методологія правового дослідження має трирівневу структуру (дослідницькі підходи, методи та прийоми⁷) [138, с. 618; 205, с. 16–21, 35–42], в основу цього дослідження покладено потребовий та інструментальний дослідницькі підходи.

Потребовий підхід визначається як «аксіоматична ідея про те, що соціальна сутність явищ – це їхня здатність слугувати засобом задоволення потреб суб'єктів суспільства» [205, с. 271]. П. Рабінович вважає, що «не буде надмірним перебільшенням стверджувати, що потребовий підхід – це єдино можливий інструмент з'ясування соціальної сутності будь-яких явищ соціуму (зокрема й явищ правових)» [205, с. 272]. Він пише, що пізнання будь-якого явища означає пізнання його соціальної сутності. Соціальна сутність – це «роль, призначення, функції, можливості впливу на життєдіяльність тих чи інших суб'єктів – це в кінцевому рахунку, а деколи й

У дисертації термін «прийом дослідження» використано у значенні зумовленої тим чи іншим дослідницьким підходом і відповідними йому методами діяльній операції, спрямованої на виявлення й інтерпретацію досліджуваного явища [205, с. 17].

в першу чергу – здатність задовольняти їх певні потреби. Соціальна сутність явища розкривається у його «здатності» бути засобом для задоволення потреби, а інакше кажучи, для досягнення тієї мети, в якій ця потреба втілюється, відбивається. Тому пізнати, з'ясувати соціальну сутність явища – це означає витлумачити його саме як такий засіб, інструмент» [205, с. 104].

Відповідно до потребового підходу розкрити сутність соціального явища можливо, встановивши: а) потреби яких суб'єктів (тобто чиї потреби) задовольняє досліджуваний феномен: чи потреби окремих індивідів (фізичних осіб), чи-то їхніх спільнот, об'єднань, чи-то суспільства загалом та б) які ж саме види таких потреб він задовольняє [140, с. 19].

Для використання потребового підходу в дослідженні сутності правових явищ мають бути забезпечені принаймні дві передумови: по-перше, потрібно досягнути загального розуміння потреб суб'єктів (що вимагає, зокрема, з'ясування співвідношення цих потреб з такими суміжними, «спорідненими» явищами, як інтерес, мотив, цілі суб'єктів), а також виокремити основні різновиди таких потреб через їх класифікацію; по-друге, мають бути здобуті змістовні знання загальносоціальних, групових та індивідуальних потреб у тому суспільстві, де сформувався, функціонує та розвивається досліджуваний правовий феномен [142].

За реалізації зазначених передумов якраз і стає можливо з'ясувати, чи здатне досліджуване правове, зокрема, державно-юридичне, явище (у нашому випадку – правове заохочення) бути засобом, інструментом задоволення тих чи інших – чи-то індивідуальних, чи-то групових, чи-то загальносоціальних – потреб.

Дослідження заохочення у праві з позиції потребового підходу дозволить розкрити зумовленість об'єкта пізнання індивідуальними, груповими та загальносоціальними потребами й інтересами, а також продемонструвати здатність правового заохочення ці потреби й інтереси задовольняти.

У науковій літературі дедалі частіше трапляється розуміння права як засобу регулювання суспільних відносин, вирішення різноманітних соціальних завдань, досягнення коенкретних цілей, розв'язання конфліктів тощо. Такий підхід став основою формування «інструментальної» теорії права, або, як інакше її називають, теорії юридичних засобів [121, с. 9]. Саме інструментальний дослідницький підхід використовуємо в цьому дослідженні разом із потребовим.

Як зазначає О. Малько, «виступаючи у ролі феномена цивілізації, елемента культури, міри свободи та справедливості, право більшою мірою характеризується як ціль щодо суспільства», однак, «поряд з цим право можна оцінювати і як засіб (інструмент) для вирішення суспільних завдань, задоволення інтересів людей» [98, с. 11].

На думку представників інструментальної теорії права, юридичні засоби (одним з яких є правове заохочення) – це не просто абстрактна теоретична категорія, але й реально існуючі явища, оскільки в правовій системі об'єктивно виокремлюються різноманітні регулятивні елементи, особливі інструменти, що формують специфічні механізми та режими,

зумовлюють особливості дії права на різних ділянках і стадіях правового регулювання [154, с. 18].

На думку О. Малька та К. Шундикова, існування інструментального підходу до вивчення права цілком закономірно випливає зі самої природи, із специфічних інструментальних властивостей правової матерії. І тому поділ права в юридичній практиці структурно на правові засоби не повинно викликати яких-небудь непорозумінь, тим паче, що правові засоби були відомі науці і раніше [99, с. 32].

«Правові засоби, – вказує С. Алексєєв, – не утворюють якихось особливих, принципово відмінних від традиційних, зафіксованих у загальноприйнятому поняттєвому апараті явищ правової дійсності. Це весь діапазон правових феноменів різних рівнів з тією лише особливістю, що вони виокремлюються та розглядаються не з позицій потреб юридичної практики, а з позицій їхнього функціонального призначення, тих рис, які характеризують їх як інструменти вирішення економічних та інших соціальних завдань» [6, с. 217].

Інструментальна теорія права відкриває широкі можливості для дослідження правової дійсності, оскільки аналіз права як системи юридичних засобів обов'язково стосується багатьох проблем теорії права та юридичної практики, що зумовлено, передусім, особливим методологічним характером категорії юридичних засобів [99, с. 34–39]. Поняття «правові засоби» дозволяє узагальнити всі ті явища (інструменти та процеси), які покликані забезпечувати досягнення поставлених у законодавстві цілей. Головне в теорії правових засобів – це те, «які соціальні завдання ці правові механізми можуть вирішувати, де і в якому порядку їх можна використовувати у практичній правовій діяльності для досягнення соціально значущих результатів» [156, с. 13]. Саме в цій площині названі різноманітні юридичні феномени можна розглядати як засоби, саме в цьому зрізі юридичного життя вони набувають особливі властивості – властивості явищ, що діють у зв'язці «мета – засіб – результат».

Поняття правового засобу покликане позначати насамперед функціональну, прикладну сторону правової системи. «Питання правових засобів, – зазначає С. Алексєєв, – не стільки питання відокремлення в особливий підрозділ тих чи інших фрагментів правової дійсності, скільки питання їхнього особливого бачення у строго визначеному ракурсі – їх функціонального призначення, їх ролі як інструментів оптимального вирішення соціальних завдань... у всіх випадках перед нами фрагменти правової дійсності, що розглядаються з погляду їхніх функцій, їхньої ролі як інструментів юридичного впливу» [6, с. 218, 223].

Питання про юридичні засоби, за допомогою яких можуть досягатися цілі правового регулювання, – вирішальне у визначенні його ефективності, оскільки розумно вибрані та перевірені на практиці засоби – запорука високої продуктивності права. Тому без поняття «правові засоби» неможливо повноцінно досліджувати проблему цілей та ефективності правового впливу юридичних явищ, зокрема й заохочення у праві.

Правові засоби створюють загальні, гарантовані державою та суспільством можливості для посилення позитивних регулятивних чинників і, одночасно, для усунення перешкод (негативних чинників), що постають на шляху впорядкування соціальних зв'язків. «Ефективно діючі норми, – стверджує В. Сирих, – покликані закріплювати такі юридичні засоби, які дозволили би нейтралізувати негативні фактори та підсилити дію позитивних. В іншому випадку дія негативних факторів буде більш інтенсивною, ніж правових засобів. Відповідно і результати дії норм права будуть іншими, ніж планував правотворчий орган» [174, с. 10].

Юридичні засоби об'єднуються в систему для вирішення поставлених завдань, втілюються у вивіреному часом алгоритмі дії правової форми – у механізмі правового регулювання для того, щоб успішніше долати перешкоди та досягати соціально значущих результатів. «Як відомо, – писав Л. Тихомиров, – у всякому механізмі сила витрачається на два завдання: подолання інерції, тертя, перешкод, а також на «корисну роботу», ту, яка складає ціль механізму. Механізм більш досконалий, що вищий відсоток сили, яка йде на корисну роботу» [190, с. 415].

Категорія «правові засоби» дозволяє чітко побачити місце і роль різних юридичних явищ у реалізації інтересів суб'єктів, у єдиному процесі правового впорядкування, взятому в цілісності як механізм правового регулювання. Саме властивості юридичних засобів, які виступають елементами (ланками) цього механізму, найповніше характеризують його як логічно завершену систему, як самодостатній організм.

Найважливіша функція правових засобів – досягнення цілей правового регулювання – виявляється в тому, що ці феномени своєю «роботою» забезпечують безперешкодний рух інтересів суб'єктів права до благ, гарантують їх законне і справедливе задоволення, що відображає роль юридичних інструментів і технології в загальній системі правових чинників.

Функцією юридичних засобів є й те, що вони вносять, так би мовити, цивілізованість в наявні суспільні відносини, пропонуючи замість незаконних і стихійних правові механізми розв'язання проблем, правові способи усунення конфліктів, правову енергію в подоланні перешкод на шляху задоволення інтересів суб'єктів права. Юридичні засоби, отже, сигналізують про ступінь цивілізованості конкретного суспільства, виступаючи показником його правових можливостей і рівня правового розвитку, свідчать про затребуваність правової форми у впорядкованості соціально-економічних та інших зв'язків (змісту), про конкурентоздатність правових чинників із чинниками, з одного боку, позаправовими (моральними, політичними, організаційними тощо), а з іншого – протиправними.

Правові засоби своєю дією засвідчують можливості права, його потенціал у врегулюванні суспільних відносин, у задоволенні різноманітних правомірних інтересів індивідуальних і колективних суб'єктів. Власне, правові засоби і надають соціальної цінності праву [98, с. 24].

Використовуючи конкретні юридичні засоби, наприклад, правові заохочення та покарання, потрібно знати, як поєднати їх, щоб у взаємодії

вибрані юридичні інструменти на певному етапі підвищили свою юридичну силу і привели до більш ефективних соціальних результатів. Отже, вибираючи правовий засіб, важливо знати його можливості взаємодії з іншими засобами.

Правові засоби є вагомою юридичною категорією, що позначає істотну правову реальність – інструменти і діяння суб'єктів щодо їх застосування для досягнення конкретного результату. Тільки за умови ретельного вивчення цих складних феноменів, упорядкування знань про них, адекватного і якісного використання їх у юридичній сфері можна сподіватися на кардинальне підвищення ефективності правового регулювання, що дозволить вийти на принципово новий рівень розвитку правової форми. Саме тому в основу цієї роботи закладено ідею про те, що правове заохочення є правовим засобом і задоволення різних груп інтересів суб'єктів права, і впливу на їхню поведінку.

Відповідно до застосовуваних у цьому дослідженні потребового та інструментального дослідницьких підходів вибрано й відповідні процедури інтерпретації досліджуваних явищ, побудовані на використанні різних груп методів наукового пізнання. До таких методів належать: 1) філософські: діалектичний і метафізичний – для вивчення заохочень у праві або як явищ, природа і сутність яких перебувають у постійному розвитку (наприклад, у дослідженні історії становлення інституту заохочення у праві), або як явищ, що перебувають у статичності (зокрема для визначення поняття, ознак, функцій заохочення як правового засобу, а також класифікації таких засобів); 2) загальнонаукові: системний – для встановлення різновидів заохочень у праві; структурно-функціональний – для з'ясування функціональних можливостей заохочень як засобів впливу на поведінку суб'єктів права; сходження від конкретного до абстрактного – під час визначення понять «правове заохочення», «суб'єкт заохочення», «заохочуваний суб'єкт» тощо; сходження від абстрактного до конкретного – зокрема для формування загальних висновків щодо заохочень у праві; 3) спеціальні: аналіз письмових джерел – наукових праць, а також нормативних і ненормативних юридичних актів; 4) окремі: тлумачення юридичних норм – під час аналізу текстів вказаних актів; догматичний – для формулювання нових понять; теоретико-правового моделювання – наприклад, для обґрунтування впливу заохочень на поведінку суб'єктів права; порівняльно-правовий – під час зіставлення виділених науковцями ознак правових заохочень.

Відповідно вибраних методів пізнання використано такі прийоми дослідження: індукція (наприклад, для формулювання узагальнених висновків про заохочення у праві, виходячи зі знання властивих їм суттєвих рис); дедукція (зокрема в дослідженні особливостей заохочень у праві як засобу правового стимулювання, виходячи із загальних знань про останній); класифікація (для групування за різними критеріями правових заохочень); аналіз (наприклад, під час розгляду історії розвитку інституту заохочення у праві); теоретичний синтез (зокрема в дослідженні юридичного складу заслуги як підстави для застосування заохочення); екстраполяція (для

поширення висновків щодо правових стимулів на заохочення у праві); абстрагування (для вичленування в досліджуваних об'єктів різноманітних ознак, властивостей, якостей та їхньої мовної фіксації, зокрема під час визначення, обмеження, узагальнення та поділу понять); опис (зокрема особливих ознак заохочень у праві); характеристика (наприклад, різних видів правових заохочень); порівняння (зокрема в дослідженні особливостей заохочень в окремих сферах правового регулювання); роз'яснення (для з'ясування суті окремих досліджуваних явищ); доведення (зокрема, щоб виявити особливості розвитку заохочень у праві); спростування (для критики поглядів деяких учених, праці яких досліджуємо в роботі).

Висновки до Розділу 1

1. У першому розділі роботи досліджено історію становлення інституту заохочення у праві, а також охарактеризовано методологію дослідження предмета дисертації.

2. На підставі проведеного історико-теоретичного екскурсу встановлено, що на всіх стадіях своєї еволюції правові заохочення були своєрідним маркером розвиненості соціуму. Система цих заохочень у конкретно-історичний період розвитку держави демонструє своєрідну реакцію суспільства на актуальні проблеми його існування, оскільки інститут заохочення у праві є одним з юридичних засобів досягнення поставлених державою цілей.

3. Визначено, що обсяг правового заохочення, як і масштаб юридичного примусу, зумовлений сутністю держави і права. Традиційним для досить тривалого періоду було заохочення поведінки, вигідної переважно для держави і лише в окремих випадках – для людини. Зі зміною влади, як правило, змінювалася й система правових заохочень, яка часто ставала засобом реалізації політики цієї влади та її «служницею».

4. Розгортання в Україні демократичних процесів, пов'язаних зі зміною соціально-економічного та політичного ладу, розвиток свободи людини, підвищення цінності права для кожного створили об'єктивні умови для розширення сфери дії правового заохочення. Отож його інститут пройшов шлях еволюції від найпростіших, елементарних форм до складної системи, що становить міжгалузевий інститут права.

5. Констатовано, що нині, як і на ранніх етапах свого розвитку, заохочення у праві в багатьох державах є лише допоміжним засобом правового регулювання.

6. З огляду на те, що поняття правових засобів позначає деякі інструменти і діяння суб'єктів права щодо їх застосування для досягнення конкретного результату, а правове заохочення є інструментом задоволення потреб суб'єктів права і впливу на їхню поведінку, в основу цієї роботи закладено ідею про те, що правове заохочення є правовим засобом задоволення різних груп інтересів суб'єктів права та впливу на їхню поведінку.

7. Виходячи з того, що методологія будь-якого теоретико-правового дослідження має тріступеневу структуру (дослідницькі підходи, методи та прийоми), для цього дослідження вибрано таку методологію: потребовий та інструментальний дослідницький підходи; методи дослідження: філософські: (діалектичний і метафізичний); загальнонаукові (системний, структурно-функціональний, сходження від конкретного до абстрактного, сходження від абстрактного до конкретного); спеціальні (аналіз письмових джерел); окремі (тлумачення юридичних норм; догматичний; теоретико-правового моделювання; порівняльно-правовий); прийоми дослідження (індукція, дедукція, класифікація, аналіз, теоретичний синтез, екстраполяція, абстрагування, опис, характеристика, порівняння, роз'яснення, доведення, спростування).

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАОХОЧЕННЯ У ПРАВІ

2.1 Поняття й ознаки заохочення як правового засобу⁸

Необхідною передумовою розширення сфери застосування правового заохочення як засобу, призначеного для впливу на поведінку суб'єктів права, регулювання суспільних відносин, є з'ясування характерних для нього ознак, особливостей, механізму вказаного впливу, який, очевидно, передбачає не лише правові, але й психологічні аспекти.

На поняття заохочення традиційно чимало уваги звертають у педагогіці та психології. У педагогічній літературі існує кілька визначень терміна «заохочення», тобто єдності серед науковці щодо трактування цього поняття наразі немає. Кожне з пропонованих у науці визначень сприяє розкриттю окремих аспектів заохочення, але жодне не розкриває сутності цього поняття.

Заохочення – це міра педагогічного впливу, що виражає позитивну оцінку вихователями (батьками, педагогами тощо) навчання, праці, поведінки дітей і спонукає їх до подальших успіхів. Заохочення зміцнює віру дітей у себе, у їхні сили та здібності, зумовлює в них нову енергію і старання [156, с. 13].

В. Сластенін називає заохочення способом вираження громадської позитивної оцінки поведінки та діяльності окремих учнів або колективу [164, с. 91]. Заохочення виступає і як один з методів стимулювання та мотивації навчально-пізнавальної діяльності, а також, разом зі змаганням і покаранням, утворює групу стимулювальних методів виховання [63, с. 14].

Однією з найбільш вдаливих дефініцій заохочення вважаємо ту, яку запропонували автори «Педагогічного словника»: «Заохочення – це стимулювання позитивних проявів людини за допомогою високої оцінки її вчинків, породження відчуття задоволення та радості від усвідомлення визнання зусиль і старань особи» [70, с. 81]. Близької за змістом думки дотримується і К. Тихомирова [191, с. 40].

Усі дослідники так чи інакше пов'язують заохочення із процесом стимулювання, мотивації. Стимулювальна роль заохочення полягає в тому, що воно виражає суспільне визнання того сценарію поведінки, який особа вибрала та втілює в життя. Переживаючи почуття задоволення, людина відчуває приплив бадьорості й енергії, впевненість у власних силах і подальшому русі вперед. Отже, заохочення сприяє розвитку і зміцненню позитивних рис не тільки в поведінці, але й у характері. Уміло застосовані заохочення не лише піднімають настрій, стимулюють позитивні вчинки, а й розвивають почуття людської гідності [156, с. 14].

Частина матеріалу опубліковано: Барабаш О. О. Правове заохочення: деякі проблеми теорії та практики / О. О. Барабаш // Митна справа. – 2012. – № 2, ч. 2, кн. 1. – С. 47–56; Барабаш О. О. До питання про поняття правового заохочення у сучасній теорії права / О. О. Барабаш // Проблеми державотворення та правотворення в Україні : тези доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 17 лютого 2012 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – С. 24–28; Барабаш О. О. До питання про ознаки правового заохочення / О. О. Барабаш // Матер. звіт. наук.-практ. конф. ф-ту з підготовки слідчих (Львів, 23 березня 2012 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – С. 213–216.

У психології заохочення визначають як умову формування нової поведінки. Один з основоположників цієї теорії – американський психолог Б. Ф. Скіннер [24, с. 517–546]. Він відкидає всі ненаукові спроби пояснити поведінку людини на основі внутрішніх спонукань, наголошує, що поведінка цілком визначається впливом зовнішнього середовища. Б. Ф. Скіннер вважає, що людську поведінку так само, як і поведінку тварин, можна «зробити», створити і здійснювати контроль над нею. Головне поняття концепції Б. Ф. Скіннера – це підкріплення, тобто підвищення або зниження ймовірності того, що відповідний акт поведінки повториться знову. Підкріплення та нагорода – не тотожні поняття. Підкріплення посилює поведінку. Нагорода не обов'язково сприяє цьому. Позитивне підкріплення завжди додає щось до ситуації. Наприклад, дитина, яка виконала свою роботу, одержує схвалення дорослих. Б. Ф. Скіннер розрізняє первинне й умовне підкріплення. Первинні форми підкріплення – це їжа, вода, холод, спека тощо; умовні підкріплення – це першопочатково нейтральні стимули, які набули підкріплювального значення завдяки поєднанню з первинними формами підкріплення. До них належать знаки любові, схвалення, уваги з боку інших людей. Такі умовні підкріплення мають величезний вплив на поведінку людини. Б. Ф. Скіннер віддає перевагу використанню позитивного підкріплення, яке, на відміну від покарання, не має миттєвого ефекту, але забезпечує більш тривалий вплив і майже не викликає негативних станів.

На думку І. Семенова, усі соціальні інститути повинні бути організовані так, щоб людина систематично отримувала позитивне підкріплення за бажану поведінку [156, с. 16]. Завдяки цьому зникне потреба широко застосовувати покарання, тому що обставини спонукатимуть людей поводитися гідно, з користю для себе і суспільства. Щоправда, як слушно зазначає Д. Бочаров, «якщо в казці подорожній зазвичай фізично неспроможний обминути стимул чи обтяження, що знаходяться просто «на шляху», то в дійсності реалізація проголошених нормою позитивних чи негативних наслідків поведінки є більш складною справою» [22, с. 3-4].

Вчинки людини, її діяльність пов'язані передусім з її інтересами і потребами. Своєю чергою, між останніми, з одного боку, та людськими вчинками – з іншого, міститься сполучна ланка – мотиви діяльності людини. У мотиві концентрується ставлення його «носія» до інтересів та очікуваних результатів (цілей) діяльності. Мотив – це рушійна сила, спонукальна причина, що характеризує зв'язок не з якимось одним елементом психічної регуляції поведінки людини, а з усіма її елементами та виражає ставлення людини до об'єктивної дійсності, що пов'язане з категоріями інтересів і мети, емоційними й раціональними моментами. Тільки з урахуванням характеру мотивів, якими керується особистість в її діяльності, можна зрозуміти справжній характер правомірної чи протиправної поведінки [146, с. 161–162].

Мотивація – це система внутрішніх чинників, що викликають і спрямовують орієнтованість на досягнення мети поведінки людини [79, с. 277]. Роль мотиву у процесі регуляції діяльності ґрунтується на тому, що він виступає своєрідним «вектором» діяльності, так само, як позначена на карті

дорога вказує орієнтири пішоходові [97, с. 148].

Для мотивації у правовій сфері необхідно, щоб людина усвідомила потребу в тому чи іншому благу у вигляді інтересу, визначивши характер її дій і їхній кінцевий результат (мету), співвіднівши діяльність з тими соціальними вимогами, які містяться в системі правових засобів стимулювання й обмеження.

Правові стимули, впливаючи на мотиви через інтереси, пов'язані з дуалізмом самої мотивації. Адже мотив є не що інше, як вираження позитивно-негативного ставлення особистості до цінності, до блага. «Важливою особливістю будови мотивації є її двомодальна, позитивно-негативна будова. Це виражається не тільки у наявності двох видів емоційно-ціннісної реакції людини на дійсність (задоволення та незадоволення потреби, низький і високий рівень задоволення, горе та радість), а й в існуванні відносно самостійних форм спонукань, які відповідають двом модальностям: спонукання типу природної позитивної потреби, потягу та спонукання типу потреби, необхідності, підпорядкування несприятливим обставинам всупереч низці природних тенденцій» [12, с. 137].

Тож мотиви можна поділити на мотиви-притягання (внутрішні стимули) та мотиви-необхідності (внутрішні обмеження). Якщо перші викликають, зумовлюють активність особистості, її поведінку, то другі пов'язані зі стійкістю, стримуванням активності, яка може завдати індивідові шкоду. «Керувати діями людини, на відміну від дій машини, можна лише за допомогою управління мотивами» [106, с. 5], тому що сам собою зовнішній вплив не визначає до кінця цілеспрямованої поведінки суб'єкта; він може лише «перемикати» його інтереси, впливаючи тим самим на мотиви [98, с. 149].

Негативна мотивація, зазвичай, веде суб'єкта до вимушеної згоди. І хоча така згода краща, ніж її відсутність, все ж треба спершу спробувати застосувати в умовах юридичного впливу засоби позитивної мотивації.

Правовий стимул тільки тоді стає спонукальною силою, коли «зачепить» інтерес суб'єкта права та перетвориться на його мотив. Правовий стимул може і не перетворитися на позитивний мотив, якщо його не сприймає особистість, якщо він не відповідає якому-небудь її прагненню. Вдалий приклад наводить О. Малько: «Щоби премія як правовий стимул стала мотивом діяльності працівника, необхідно її сприймати як вигідний вплив і усвідомлювати як справедливу винагороду за працю. Тоді прагнення заслужити премію (як мотив діяльності) сприяє підвищенню ефективності праці. Але для працівників, в яких подібні стимули не викликають зацікавленості через незначну суму премії, а також з огляду на те, що окремі працівники не сподіваються отримати це заохочення через низьку професійну підготовку, низьку продуктивність праці, особисту недисциплінованість тощо, премія не перетворюється на мотив, залишаючись на рівні нереалізованого для цих особистостей правового стимулу. При цьому вона відображена у свідомості («зрозуміла»), але не «сприйнята» як спонука, тобто така, що не стала мотивом, не увійшла до інтересу

особистості, не виявилася привабливою» [98, с. 149].

Іноді для суб'єкта права кращим є протиправний стимул, який буває і зрозумілим, і прийнятним для нього. Стосовно спрямовувального впливу він виступатиме перепорою, перешкодою, оскільки суперечить впорядкованості, спрямований за своєю природою на відхилення від неї.

Вплив правових обмежень на мотиви особистості також пов'язаний з попереднім впливом на її інтереси. Однак тут юридична стримувальна інформація сигналізує не про привабливість і добровільність, а про необхідність і примусовість. При «розумінні» цього впливу в індивіда формується відповідний мотив. Причому спостерігаються відомі відмінності у формуванні мотивів з боку різних правообмежувальних засобів. Наприклад, заборони створюють, головню, стримувальний бар'єр, який блокує мотиви, що спонукають людину до неправомірної поведінки, і сприяє тим самим позитивній мотивації. Обов'язки ж, навпаки, мають «непряму» стримувальну силу, надаючи одночасно потужний спонукальний вплив. Але це спонукування на зразок потреби, необхідності, підпорядкування. «Позитивне зобов'язування направлено на те, щоб сформувати спонукальні мотиви поведінки та забезпечити (врешті-решт, переважно примусовими заходами) їх дію... Адже психологічна основа спонукального мотиву у цьому випадку полягає в тому, щоб уникнути несприятливих наслідків: страху, побоювання тощо» [6, с. 15, 16].

Юридична відповідальність за допомогою погрози позбавити благ, якими володіє людина, не тільки здійснює стримувальний вплив на задоволення власних інтересів суб'єкта, якщо вони не узгоджуються з правовими вимогами, але й стимулює (щоправда, негативно) правомірну поведінку.

Зрозуміло, що боротьба мотивів не зводиться тільки до конфлікту між правомірними і протизаконними засобами за сферу впливу. На правову поведінку накладають свій відбиток і багато інших неюридичних чинників: моральні, соціально-економічні, політичні тощо. «Деякою мірою, – писав Л. Фрідмен, – ми, звичайно, тварини та реагуємо на моркву і на батіг. Але ми ще й моральні та соціальні істоти. Моральні соціальні чинники – внутрішні мотиви та сигнали, які ми отримуємо від інших людей, – дуже важливо врахувати, пояснюючи, як ми сприймаємо правові акти. Фактично вони можуть виявитися більш важливими, ніж заохочення та покарання» [206, с. 180]. Прикладів тому досить багато дає історія. Християнські мученики, які сповідували віру у свого Бога, незважаючи на тортури та страти; революціонери, які продовжували свою боротьбу, незважаючи на покарання, що їх очікували; кожна людина, яка виконувала свій обов'язок на шкоду власним інтересам і була покарана за таке виконання (так як за невиконання вона могла би бути нагородженою), – все це приклади перемоги «морально-належної» поведінки над поведінкою, що вимагається тиском правових санкцій (кари та нагороди) [169, с. 128–129].

Специфічним психологічним засобом для вирішення боротьби мотивів виступає воля, яка часто визначається як реакція на цей конфлікт мотивів, як активність, зумовлена «потребою подолання перешкод – потребою відносно

самостійною та додатковою до мотиву, що первинно ініціює поведінку» [160].

Враховуючи той факт, що право здатне регулювати лише вольову діяльність людини, воля посідає особливе місце в механізмі дії правових стимулів і правових обмежень. Адже вольовий процес виступає як усвідомлення вихідних позицій діяльності (потреб, інтересів), її мотивів, психічної підготовки (боротьба мотивів, прийняття рішення), а також самого здійснення діяльності. Воля задіяна в усьому процесі психічної регуляції і виявляється в тому, що з кількох можливих варіантів, зразків поведінки індивід вибирає той, який в підсумку пізнання й оцінки об'єктивної дійсності видається йому найкращим. Такий вибір концентрує в собі всі попередні ланки психічної регуляції та виражає мотиви і цілі, що визначили рішення про ту чи іншу поведінку та власне саму цю поведінку (методи, способи досягнення поставленої мети) [146, с. 164–165].

Воля, врешті, також двояко вирішує ситуацію. Воля може і забезпечувати спонукання до вибраних дій, і виступати проти бажання та загальмувати рух, до якого бажання спонукає тіло. Воля виражається не тільки у спонуці до дій, але і в їх стримуванні. Тобто воля може і сприяти правостимулювальному процесу, і стримувати його [98, с. 153].

У юридичній науці немає єдиного значення термінів «заохочення у праві» та «правове заохочення». У контексті нашого дослідження термін «заохочення у праві» означає інститут об'єктивного юридичного права, тобто системи юридичних норм, встановлених (санкціонованих) державою. А термін «правове заохочення» – заохочення, що встановлюється (санкціонується) державою або виникає на підставі встановлених (санкціонованих) нею норм. Тому надалі поняття «заохочення у праві» та «правове заохочення» застосовуватимемо як синоніми.

У науковій літературі під терміном «правове заохочення» розуміють: самостійний метод державного управління; блага матеріального і морального характеру, пільги і переваги; правовий стимул на рівні санкції, міру індивідуального стимулювання й управлінський процес; особливий засіб позитивного соціально-правового впливу на поведінку людей, метод правового регулювання; вид правового стимулювання, метою якого є спонукання особи до активної правомірної поведінки; норму-санкцію права; правовий інститут тощо. Однак найчастіше правове заохочення вчені розглядають у контексті правового стимулювання та визнають його одним із видів правових стимулів [188, с. 7].

О. Малько терміном «правове заохочення» позначає міру і форму юридичного схвалення заслуженої поведінки, у результаті чого суб'єкт такої поведінки винагороджується, для нього настають сприятливі наслідки [98, с. 71].

К. Типікіна пробувала доповнити й уточнити дефініцію цього поняття, визначивши його як додаткові блага морального та матеріального характеру або повне чи часткове звільнення від різноманітних обтяжень, що виступають формою (мірою) юридичного схвалення добровільних заслуге

них вчинків (заслуг) і застосовуються державними та недержавними структурами до індивідуальних і колективних суб'єктів з метою відзначення досягнутих ними високих результатів, спонукання їх до подальшої соціально активної поведінки, а також до здійснення подібних вчинків іншими суб'єктами [188, с. 45].

Дещо інший підхід до визначення аналізованого поняття застосував В. Нирков. На його думку, правове заохочення – це вид правового стимулювання, що застосовується до суб'єкта права за усвідомлене сумлінне виконання ним своїх обов'язків або за досягнення соціально корисного результату, що перевищує звичайні вимоги, цілями якого є спонукання цієї особи до подальшої активної правомірної поведінки та до вчинення таких діянь іншими суб'єктами [115, с. 108].

Як впливає з проаналізованого матеріалу, науковці у пропонованих дефініціях поняття правового заохочення послуговуються різними його ознаками. Тож перед тим як визначитися з дефініцією цього поняття в контексті нашого дослідження, розгляньмо ознаки, особливості правового заохочення.

1. Правове заохочення – це правовий стимул, причому, як правило, дуже дієвий. О. Малько під правовим стимулом розуміє правову спонуку до законослухняного діяння, що створює для задоволення власних інтересів суб'єкта режим сприяння [98, с. 60]. Загальні ознаки реалізації правових стимулів полягають, на думку цього вченого, у тому, що вони:

1) пов'язані зі сприятливими умовами для втілення власних інтересів особи, оскільки виражаються в наданні тих чи інших цінностей, а інколи – у скасуванні або зниженні міри позбавлення цінностей;

2) інформують про розширення обсягу можливостей, свободи, тому що формами вияву правових стимулів виступають суб'єктивні права, законні інтереси, пільги, привілеї, імунітети, надбавки, доплати, компенсації, заохочення, рекомендації;

3) виражають позитивну правову мотивацію;

4) спрямовані на упорядковану зміну суспільних відносин, виконують функцію розвитку соціальних зв'язків;

5) передбачають підвищення позитивної активності [98, с. 60].

Водночас заохочення відіграє й обмежувальну роль. Вдалих приклад наводить уже згадуваний О. Малько: «Премія не тільки спонукає людину до високоякісної і продуктивної праці шляхом зацікавленості у досягненні бажаного результату, але й опосередковано стримує (знову ж таки позитивними методами) від антигромадської, протизаконної поведінки» [97, с. 166].

2. Правове заохочення пов'язане із заслуженою поведінкою, заслугою, яка виступає його підставою, умовою [97, с. 166]. Під заслугою розуміється добросовісний правомірний вчинок із загально визнаним корисним результатом [97, с. 164]. Заслуга пов'язана із соціально активною поведінкою, виконанням позитивних обов'язків, а також зі сумлінним ставленням суб'єкта до свого обов'язку. Слід погодитися з В. Кудрявцевим, який

ззначав, що «заслуга відображає не тільки зовнішню, об'єктивну дію, а й внутрішнє суб'єктивне ставлення до дорученої справи, що характеризує позитивні цілі та мотиви поведінки суб'єкта» [84, с. 238].

Однак, якщо виходити з дефініції правового заохочення К. Типікіної, не зовсім зрозуміло, чи заслуга, за яку застосовується правове заохочення, завжди має демонструвати досягнутий суб'єктом «високий результат» і який саме результат можна вважати, власне, «високим». Видається, що оцінка тих заслуг, за які може бути застосоване правове заохочення, є винятковою прерогативою суб'єкта права, який уповноважений на таке застосування. А тому відзначення «висоти результату», якого було досягнуто завдяки добросовісному правомірному вчинку суб'єкта права, не є обов'язковою умовою застосування до нього правового заохочення.

3. Добровільність вчинку, за який застосовується правове заохочення. Воно передбачає необов'язковий, але бажаний для суспільства та держави вчинок. Суб'єктові права надається можливість самому вибрати варіант поведінки, який найбільш корисний для нього, відповідає його інтересам і потребам. Тобто вибір такої поведінки здійснюється не під впливом примусу, а добровільно, на власний розсуд. Правове заохочення імперативно не вказує на варіант соціально корисної поведінки, а здійснює невимушений вплив на відповідного суб'єкта завдяки вигідності обіцяних йому наслідків. Заслужений вчинок стимулюється обіцянкою надати особі додаткові блага чи звільнити (повністю або частково) від деяких обтяжень [43, с. 113].

З приводу такого звільнення зауважимо, що факт загрози застосування до суб'єкта права деяких «обтяжень», негативних наслідків його діянь, свідчить про те, що вибір його поведінки може здійснюватися не зовсім добровільно. У тому сенсі, що, незважаючи на добру волю вчинити соціально корисне діяння, вибір останнього може бути зумовлений загрозою застосування примусу. Тож видається, що такий вибір не можна вважати абсолютно вільним. Тому може поставати питання: чи не вважати добровільність вчинку, за яку застосовується правове заохочення, факультативною його ознакою. Або про те, чи не вважати в деяких випадках (наприклад, загрози юридичної відповідальності) звільнення від обтяжень не формою правового заохочення, а чимось іншим, наприклад, формою юридичного схвалення належного виконання особою її обов'язку.

Останнє твердження безпосередньо пов'язане з тим, що, як було зазначено вище, правове заохочення передбачає необов'язковий, але бажаний для суспільства та держави вчинок. А оскільки, як відомо, різноманітні юридичні обтяження часто є негативними наслідками невиконання суб'єктом права в добровільному порядку його юридичного обов'язку, то навряд чи є підстави вважати, що виконання цього обов'язку приводить до застосування правового заохочення. В іншому випадку можна припустити, що виконання юридичного обов'язку щоразу зумовлює застосування правового заохочення у формі звільнення від деяких обтяжень, які неодмінно були б застосовані, якби такий обов'язок не було виконано.

Тому, мабуть, про правове заохочення у формі повного чи часткового звільнення від різноманітних обтяжень не може йтися тоді, коли такі обтяження чи загроза їхнього застосування є наслідками невиконання того самого обов'язку, виконання якого може звільнити від таких обтяжень. Окрім цього, на нашу думку, розглянута ознака є характеристикою заслуги як підстави для застосування заохочення, а не самого заохочення.

4. Правове заохочення є формою юридичного схвалення позитивних вчинків. Воно виступає юридичною формою винагороди суб'єкта права з боку суспільства та держави за добровільну заслужену поведінку [97, с. 165]. Заохочення – різновид схвалення. Однак для правового заохочення необхідні лише деякі форми схвалення – юридичні – з відповідними кількісними та якісними характеристиками, залежними від ступеня заслуг суб'єкта права. Слушно зазначає А. Гришковець, що, «займаючись будь-яким видом діяльності, абсолютна більшість людей явно чи не явно бажає загального визнання її результатів, тобто загальноприйнятих зовнішніх форм вираження схвалення. Перспектива бути відзначеним, виокремленим із загальної маси звеличує людину як у власних очах, так і, що може бути ще важливішим, в очах інших людей. Удвічі звеличує і приносить відчуття найбільшого задоволення, коли особиста думка та думка оточуючих єдині в оцінці та визнанні його заслуг» [39, с. 173]. Однак, на нашу думку, сама вказівка на те, що заохочення є видом правового стимулу, дає зрозуміти, що заохочувана поведінка схвалюється державою та суспільством, інакше вона би не стимулювалася.

5. К. Типікіна в наведеному вище визначенні правового заохочення вказує на три цілі його застосування: відзначення досягнутих особою високих результатів, спонукання її до подальшої соціально активної поведінки, а також до здійснення подібних вчинків іншими суб'єктами. В. Нирков вказує лише на дві з них, не згадуючи про відзначення досягнень особи. На необхідність дослідження питання про цілі заохочення звернули увагу і В. Баранов, А. Гришковець, А. Мелешников. Їхні наукові позиції збігаються у виділенні таких двох цілей (орієнтирів):

1) приватного спонукання (за аналогією з метою приватної превенції в покарання), тобто стимулювання подальшої правомірної поведінки заохочуваної особи;

2) загального спонукання (за аналогією з метою загального попередження покарання), тобто орієнтування інших учасників суспільних відносин на здійснення заслуг і сумлінних вчинків.

На думку вказаних авторів, наведені орієнтири стоять перед правовим заохоченням на рівних, паритетних засадах, і необхідно дотримуватися їх поєднання у процесі його реалізації [14, с. 38; 104, с. 501]. Проте наскільки всі вони є обов'язковими ознаками кожного правового заохочення? І чи може останнє бути застосоване, наприклад, тільки з однією ціллю із сукупності перелічених? Видається, що окрема вказівка у визначенні правового заохочення на його цілі є зайвою, оскільки той факт, що воно виступає формою юридичного схвалення заслуг вже вказує на таке схвалення як на

головну мету застосування правового заохочення.

6. Взаємовигідність. Заохочення у праві взаємовигідне для особи, держави і суспільства та є одним з юридичних засобів, який активно, а найголовніше – ненав’язливо впливає на загальний інтерес [43, с. 113]. Проте, на нашу думку, ця ознака не дає змоги виокремити правове заохочення з-поміж інших правових стимулів, яким ця характеристика також властива. Тому варто розглядати наведену ознаку як вторинну.

7. Правове заохочення реалізується через правозастосування [188, с. 46]. Безперечно, саме юридична форма застосування засобів заохочення дозволяє кваліфікувати їх як засоби правового заохочення. Тому навіть блага морального характеру (наприклад, подяка) можуть слугувати такими засобами.

Загальний порядок застосування норм права, як правило, складається з трьох стадій правозастосувальної діяльності:

- 1) встановлення фактичних обставин справи;
- 2) встановлення юридичного підґрунтя справи чи, інакше кажучи, вибір й аналіз юридичних норм (тобто юридична кваліфікація фактичних обставин);
- 3) вирішення справи й документальне оформлення ухваленого рішення [161, с. 391–392].

Компетентні суб’єкти перевіряють обґрунтованість і доцільність використання заохочувальних заходів – і видають індивідуальні акти, які передбачають додаткові блага, що надаються персоніфікованим суб’єктам права за досягнення позитивних результатів діяльності. Тобто через правозастосовні акти, у яких виражені засоби правового заохочення, забезпечується реалізація останнього.

Без сумніву, кожна стадія правозастосування є важливою. Проте варто звернути увагу на деякі особливості стадії юридичної кваліфікації. На думку В. Кудрявцева, кваліфікувати – означає відносити певні явища за їхніми якісними ознаками, властивостями до якого-небудь розряду, виду, категорії [83, с. 6]. Кваліфікувати – це вибрати ту правову норму, яка передбачає конкретний випадок, тобто підвести його під загальне правило [189, с. 124].

Для застосування заходів заохочення необхідною умовою є кваліфікація підстави заохочення, тобто заслуги. Кваліфікувати заслугу – означає дати їй юридичну оцінку, вказати відповідну норму права, яка містить ознаки цієї заслуги.

Процес кваліфікації заслуги можна поділити на декілька етапів:

- на першому етапі з’ясовується, чи підпадає правомірний вчинок під ознаки заслуги (заслуженої поведінки);
- сутність другого етапу полягає в одержанні інформації про ті ознаки правомірного вчинку, які мають значення для кваліфікації. Відбувається збір даних, що характеризують об’єкт вчинку (суспільні відносини); його об’єктивну сторону (характер вчинку, його наслідки, причинний зв’язок між вчинком і наслідками, спосіб, час, обстановка тощо); суб’єкт (осудність, спеціальні ознаки) і суб’єктивну сторону вчинку (психічне ставлення суб’єкта до вчинку та його наслідків, мотиви, мета, емоції);

– на третьому етапі потрібно чітко й неупереджено проаналізувати зібрану інформацію;

– на четвертому етапі слід вибрати для кваліфікації заслуги норму права, що передбачає заохочення й описує склад заслуги, ознаки якої відповідають ознакам вчинку.

Потім починається етап з'ясування ознак, що характеризують елементи складу заслуги. На заключному етапі здійснюється порівняння вчинку зі складом заслуги за ознаками, що характеризує об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону. Якщо зіставлені ознаки вчинку та складу заслуги збігаються, встановлено їх тотожність, це означає, що кваліфікація правильна. Неправильна кваліфікація заслуги має наслідком несправедливе застосування правового заохочення.

З огляду на вищевикладене вважаємо за доцільне виокремити два підходи до визначення поняття «заохочення у праві» («правове заохочення»): 1) у широкому розумінні – це правовий засіб впливу на поведінку суб'єктів права; у вузькому розумінні – це різновид правових стимулів, спрямований на спонукання суб'єктів права до усвідомленого сумлінного виконання своїх обов'язків та досягнення соціально корисних результатів, що перевищують звичайні вимоги, які ставляться до таких результатів.

Грунтуючись на проаналізованих джерелах права, можна виокремити первинні і вторинні ознаки заохочення у праві. До первинних ознак слід зарахувати такі: 1) правове заохочення є різновидом правових стимулів, що впливає на мотиваційно-вольовий складник поведінки суб'єктів права шляхом задоволення їхніх потреб та інтересів; 2) підставою для застосування заходів правового заохочення є заслуга, яка виражається в усвідомленому сумлінному виконанні суб'єктом права його обов'язків і в досягненні соціально корисних результатів, що перевищують звичайні вимоги, які ставляться до них.

Вторинними (секундарними) ознаками правового заохочення є такі: 1) цілі правового заохочення, які полягають у: а) приватному спонуканні, тобто у стимулюванні подальшої правомірної поведінки заохочуваного суб'єкта права; б) загальному спонуканні, тобто в орієнтуванні інших учасників суспільних відносин на здійснення заслуг і сумлінних учинків; 2) взаємовигідність правового заохочення і для заохочуваних суб'єктів, і для суб'єктів, які його встановлюють; 3) реалізація правових заохочень через процедуру правозастосування.

Розглянемо суб'єктний склад відносин, які виникають у процесі застосування правових заохочень.

Інститут заохочення у праві різних історичних епох деякою мірою характеризує можливості індивідів діяти у відповідному суспільстві, здійснюючи свідомий вибір того чи іншого варіанта поведінки. Однак, як відомо, не кожен індивід міг бути суб'єктом права, мати права та обов'язки, брати участь у правовому житті суспільства. Щоб стати суб'єктом права на заохочення, особа повинна була бути носієм передбачених правовими нормами суб'єктивних прав та обов'язків, мати можливість своїми діями

набувати право на конкретне заохочення, бути здатною самостійно реалізовувати і створювати права й обов'язки. Як зауважив А. Поляков, «будучи суб'єктом права, особа повинна перебувати хоча б у загальних правовідносинах правосуб'єктності з усіма, хто перебуває під юрисдикцією певної правової системи і самою державою» [130, с. 192]. Правове заохочення може бути засобом досягнення цілей права тільки за умови визнання особи суб'єктом права. Якщо такого визнання немає, особа не може бути суб'єктом не тільки конкретного правовідношення, а й правовідносин загального характеру. Можливість правового заохочення обмежена правосуб'єктністю. Крім того, правомочності як можливості певної поведінки завжди мають нормативний зміст і застосовні лише до такого суб'єкта, який не тільки здатний розуміти сенс і значення своїх дій, але і є визнаним з боку держави суб'єктом права.

У контексті суб'єктного складу відносин, які виникають у процесі застосування правових заохочень, відзначимо, що один з таких суб'єктів права є уповноваженим на застосування заходів правового заохочення (його можна позначити терміном «суб'єкт правового заохочення»). Цим суб'єктом може бути адміністрація підприємства, установи, організації, службові особи, які наділені компетенцією щодо застосування заходів правового заохочення. Найчастіше суб'єктом правового заохочення є орган публічної адміністрації чи посадова особа, на яку покладено юридичний обов'язок застосовувати заходи заохочення у праві.

Іншим суб'єктом правозаохочувальних відносин є адресат правового заохочення – суб'єкт права, який безпосередньо отримує нормативно визначені блага. Інакше кажучи, «заохочуваний суб'єкт права».

Варто погодитися з Н. Гущиною, яка вважає, що заохочуваним суб'єктом може бути будь-яка осудна особа, яка безпосередньо здійснила соціально корисний вчинок, пов'язаний із «перевиконанням» її обов'язків або з досягненням загальноновизнаного корисного результату [43, с. 142–143]. Отож заохочуваний суб'єкт є суб'єктом заслуженого вчинку (заслуги) як підстави для застосування заходів заохочення у праві. Щоправда, не можемо погодитися із вказаним автором у тому, що заохочуваний суб'єкт має володіти ознакою осудності. Остання є важливою для тих випадків, коли судом визначаються можливості притягнення того чи іншого суб'єкта права до юридичної відповідальності, а у випадку застосування до нього заходів правового заохочення (причому не стільки судом, скільки іншими суб'єктами правового заохочення) важливо, щоби він був праводієздатним (з мінімальним обсягом дієздатності) і не обов'язково деліктоздатним, а тим паче осудним.

Зауважимо, що заохочуваний суб'єкт не обов'язково має бути індивідуальним. Чинне законодавство України передбачає можливість застосовувати правове заохочення також і до колективних суб'єктів права. Наприклад, ст. 31 Дисциплінарного статуту Збройних сил України, затвердженого Законом України від 24 березня 1999 р., передбачає, що командири можуть застосовувати заохочення як до окремого

військовослужбовця, так і до всього особового складу підрозділу, військової частини.

Отже, можна виділяти індивідуальних і колективних заохочуваних суб'єктів, а також заохочуваних суб'єктів де-юре та де-факто. Саме де-юре заохочуваний суб'єкт може бути індивідуальним і колективним. А оскільки зрозуміло, що за кожним колективним утворенням стоять конкретні люди, які здійснили заслужений учинок (заслугу), що є підставою для застосування правового заохочення, то де-факто заохочуваним суб'єктом є фізична особа, яка здійснила заслужений учинок (заслугу), або декілька таких осіб. А де-юре заохочуваним суб'єктом можуть бути і фізичні, і юридичні особи. Іноді у правозастосовній практиці ними ставали навіть речі, на що звернув увагу Д. Гудима [40, с. 69].

Тож суб'єктом правового заохочення є наділений компетенцією щодо встановлення та (або) застосування заходів заохочення орган публічної адміністрації, посадова особа або інший уповноважений на це суб'єкт права. А заохочуваним суб'єктом права є фізична особа, яка отримує матеріальні та (або) нематеріальні блага внаслідок здійснення нею заслуженого вчинку (заслуги).

Суб'єктний склад відносин щодо застосування заходів правового заохочення треба розділяти на простий і складний. Як правило, суб'єкт правового заохочення у випадку здійснення заохочуваним суб'єктом заслуги безпосередньо застосовує до останнього той чи інший захід правового заохочення (простий суб'єктний склад). Однак чинне законодавство України в окремих випадках встановлює складну процедуру, коли застосування тих чи інших видів правового заохочення пов'язане з одно- чи багатоланковими поданнями, представленнями, клопотаннями певних суб'єктів права перед суб'єктом правового заохочення.

Наприклад, відповідно до ст. 6 Дисциплінарного статуту прокуратури України, затвердженого Постановою Верховної Ради України від 6 листопада 1991 р. прокурори Кримської АРСР, областей, міста Києва, інші прирівняні до них прокурори мають право заохотити працівника подякою, грошовою премією та подарунком. Про застосування інших видів заохочення прокурори вносять подання Генеральному прокурору України. Подання про нагородження державними нагородами та про присвоєння почесного звання «Заслужений юрист України» вносить Генеральний прокурор України.

Згідно зі ст. 9 Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ України, що затверджений Законом України від 22 лютого 2006 р., за мужність, відвагу, героїзм, особливі заслуги перед державою в боротьбі зі злочинністю, охороні громадського порядку особи рядового та начальницького складу можуть бути подані до присвоєння почесних звань і нагородження державними нагородами та відзнаками Президента України. Відповідно до ст. 10 цього Статуту начальник, який не наділений правами застосування правових заохочень, має право внести подання чи порушити клопотання про заохочення підлеглого перед старшим прямим начальником.

Відповідно до розділу II Статуту відзнаки Президента України «Орден княгині Ольги», що затверджений Указом Президента України від 15 серпня 1997 р., подання про нагородження орденом княгині Ольги вносять на ім'я Президента України центральні органи виконавчої влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, а також центральні органи творчих спілок, товариств, об'єднань громадян, релігійних конфесій за письмовим погодженням з місцевими органами виконавчої влади. Нагородження орденом княгині Ольги може проводитися за поданням Комісії по державних нагородах України при Президентові України.

Клопотання про таке нагородження порушують перед вищим органом або організацією. Висунення кандидатур здійснюється гласно, як правило, за місцем роботи особи, яку представляють до відзначення. Пропозиції щодо нагородження орденом княгині Ольги іноземних громадян та осіб без громадянства подають глави дипломатичних представництв України в іноземних державах до Міністерства закордонних справ України, яке вносить подання Президентові України.

Отже, складний суб'єктний склад властивий відносинам щодо застосування вищих заходів заохочення, як правило, державних нагород.

Об'єктом правового заохочення є ті суспільні відносини, на які воно спрямоване. Як відомо, заохочення у праві як різновид правового стимулу впливає на суспільні відносини, на поведінку суб'єктів права з тим, щоб мотивувати їх до здійснення заслужених учинків.

Змістом правового заохочення є блага матеріального і нематеріального характеру, зокрема надання якогось права чи звільнення від виконання обов'язків, тобто ті цінності, які задовольняють інтереси заохочуваних суб'єктів права.

Соціальною сутністю правового заохочення є його здатність задовольняти інтереси заохочуваних суб'єктів права, що, своєю чергою, зумовлює мотивацію цих суб'єктів до вибору якогось варіанта поведінки, за яку передбачено ті чи інші заходи правового заохочення. Метою ж правового заохочення є забезпечення правомірної поведінки суб'єктів права, а також досягнення ними суспільно корисних результатів, що перевершують звичайні вимоги.

Для повноти дослідження треба розмежувати поняття «правове заохочення» з іншими суміжними поняттями, що використовуються в юридичній науці.

Не потрібно особливих зусиль для розмежування правового заохочення з поняттям «правовий стимул». Вони співвідносяться як вид і рід, про що ми вже зазначали. Причому правове заохочення виступає ядром, головним правовим стимулом прямої дії [115, с. 109].

Варто також відмежувати поняття заохочення у праві від поняття «правова пільга». Інколи саме їх безпідставно ототожнюють. І заохочення у праві, і правова пільга є різновидами правових стимулів. Їх співвідношення необхідно визначати за допомогою видових відмінностей. Ми вказували на

те, що характерною ознакою правового заохочення є заслуга як підстава для його застосування. Правова пільга, своєю чергою, хоча, як і заохочення у праві, пов'язана з наданням додаткових благ, але не виступає засобом винагороди за правомірне діяння. В іншому випадку пільга перетворюється на міру заохочення, на його складову частину. Як самостійний інститут правові пільги встановлюються для вирівнювання становища тих чи інших верств населення (наприклад, інвалідів, безробітних, багатодітних сімей тощо), відновлення соціальної справедливості чи для управління економічними процесами, додаткового стимулювання вигідної для суспільства діяльності або ситуації. Але надання будь-яких пільг (додаткових поліпшень становища суб'єкта права) за заслуги автоматично переводить їх у розряд правових заохочень [115, с. 109].

Також потрібно розмежовувати «правове заохочення» та «переконання у праві». Припустимо ці поняття розглядати як частину і ціле, але із застереженням. Без сумніву, правове заохочення є одним із засобів переконання у праві. Тільки перше не зводиться до простого переконання, а є складним інструментом прямого мотиваційного впливу права та безпосередньо впливає на інтереси особистості. Якщо переконання у праві пов'язане з виховною (педагогічною) сферою правового життя, то заохочення – з інформаційно-психологічною сферою.

Для з'ясування співвідношення понять «правове заохочення» та «правова винагорода» визначальними є такі моменти: 1) якщо використовувати друге поняття у значенні нагороди за формально визначені заслуги, то ототожнювати ці поняття допустимо; 2) у разі надання правовій винагороді сенсу плати за надані послуги чи за роботу, то очевидною є нетотожність (протилежність) зазначених понять: правова винагорода встановлюється та виплачується за «звичайне» виконання дорученої роботи, а правове заохочення стає можливим, щонайменше, за сумлінну працю чи за досягнення більш високих результатів, ніж встановлює та чи інша норма [115, с. 111] (тобто, за, так би мовити, надзвичайне виконання роботи).

У науковій літературі правове заохочення дедалі частіше розглядають як «позитивну санкцію» (див., напр.: [67, с. 108–121; 97, с. 203–213] та ін.). У зв'язку з неоднозначністю такої постановки питання варто проаналізувати позиції і прихильників, і противників розуміння правового заохочення як позитивної санкції.

Концепція заохочувальних санкцій спочатку набула розвитку в соціології, а відтак стала досить популярною і серед учених-правників. У цьому контексті доцільно навести слова професора права Стенфордського університету Л. Фрідмена: «Слово «санкція» передбачає щось більше, ніж покарання. Воно включає також заохочення. Позитивна сторона санкцій (заохочення, стимулювання) менш широко відома, тому що література лякає кримінальною стороною... Але стимулювання є найважливішою складовою частиною правової системи» [206, с. 172].

Свого часу П. Сорокін, досліджуючи соціальні покарання та нагороди, одним із перших розглядав останні як санкції [168, с. 206, 271 та ін.]. Сучасне

трактування санкцій у соціології не може не викликати інтересу в учених-правників, бодай тому, що юридична наука вивчає ту сферу суспільного життя, яка, безумовно, підпорядковується дії загальносоціальних закономірностей. Саме тому звернемося до основ соціологічного вчення про санкції [170, с. 480–509], що були предметом дослідження, зокрема, В. Ниркова [115, с. 171–172].

По-перше, «вихід» за межі будь-якої соціальної норми, серед них і юридичної, можливий і зі знаком «плюс» (позитивне значення), і зі знаком «мінус» (негативне значення).

По-друге, результатом оцінки індивідуальної дії є дії у відповідь (реакція суспільства, держави або конкретної соціальної групи) на оцінений поведінковий акт. Такі соціальні дії виконують роль негативних або позитивних санкцій. Отже, будь-якій спільноті людей властиві два види – позитивні і негативні – того механізму, який підпорядковує волю індивідів громадським, загальногруповим цілям, підтримує їх єдність у межах соціуму відповідного типу, тієї чи іншої соціальної групи, організації тощо. Стосовно юридичного життя, то зазначені дії-реакції також підтримують специфічну систему соціальних цінностей і правових норм, забезпечують їх засвоєння суб'єктами права, заохочують останніх до правомірної поведінки та пригнічують негативні відхилення від вимог нормативно-правових приписів.

По-третє, соціальний контроль, зокрема право як його найважливіший засіб, не може функціонувати, відмовившись від дихотомій «добро – зло», «почесно – ганебно», «законно – злочинно», «заохочувано – карано» тощо. Поляризуючи ці елементи, окреслюючи і тавруючи «зло», караючи за нього, прославляючи «добро» і заохочуючи його, система соціального контролю тим самим конкретизує, зміцнює й підтверджує значущість домінуючих у відповідному суспільстві цінностей, що охороняються та заохочуються системою соціальних, зокрема правових, санкцій. Ослаблення ефекту поляризації, розмивання меж між добром і злом, правомірним і протиправним негативно позначаються на суспільній свідомості та можуть призвести в підсумку до поширення стану «безнормативності» (докладніше див.: [170, с. 504]), позначеної в соціології Е. Дюркгейма терміном «аномія».

По-четверте, негативні санкції далеко не найефективніші і не єдині методи соціального контролю. Критика абсолютизації покарання як засобу соціального контролю з моральних позицій доповнена нині експериментальними висновками, згідно з якими застосування негативних санкцій веде тільки до тимчасового припинення небажаної соціальної поведінки. Форми антисоціальної поведінки мають тенденцію до появи в тій самій якості після припинення впливу негативних санкцій. Придушення небажаних форм поведінки з неминучістю веде до загального зниження соціальної активності індивідів. Доведено, що з погляду регулювання суспільної взаємодії індивідів ефективніше заохочувати бажані варіанти поведінки, ніж придушувати небажані.

Зазначені вище положення можна застосовувати і до правової системи. Використання соціологічного підходу дає змогу подати юридичні санкції у

вигляді позитивних і негативних реакцій з боку суспільства та держави на правомірну чи протиправну поведінку суб'єктів права. Соціологічне трактування санкцій виступає одним з найвагоміших аргументів прихильників виділення у праві так званих заохочувальних санкцій.

Прихильники визнання заохочувальних санкцій наводять також й інші аргументи на підтримку своєї позиції. Так, у науковій літературі звернуто увагу на таке значення слова «санкція» – схвалювати що-небудь, дозволяти [67, с. 109–110]. Загалом же вказаний термін вживають у кількох значеннях. По-перше, йдеться про надання санкції, санкціонування як про дозвіл на будь-які дії з боку особи, наділеної спеціальною владою (наприклад, санкціонування спостерігається у сфері правотворчості держави, яка в низці випадків не створює правової норми, а уповноважує на це інших суб'єктів). По-друге, під санкцією розуміють ту частину правової норми, у якій вказуються наслідки виконання чи невиконання правила поведінки, закріпленого в диспозиції цієї норми. По-третє, санкціями вважаються заходи, що є наслідками виконання чи невиконання правових вимог.

Прихильники заохочувальних санкцій наголошують на схожості в нормативному закріпленні заохочень і покарань; на їхній єдності в межах прогностичної юридичної інформації; на тому, що ці засоби схожі за способом орієнтації учасників суспільних відносин і пов'язані з розподілом благ (вилученням або додатковим наданням); на регулятивній спорідненості заохочень і покарань, які виступають як інструменти забезпечення реалізації норм права тощо [115, с. 174].

Загалом концепція заохочувальних санкцій у правознавстві виглядає цілком переконливою й обґрунтованою. Проте чимало вчених не погоджуються з таким розумінням і наводять контраргументи. При цьому деякі з них визнають подібність нормативного закріплення правових заохочень і покарань у праві, але радять уникати вживання терміна «заохочувальна санкція», щоб уникнути плутанини та підтримати традицію в загальній теорії права [32, с. 25; 152, с. 73, 81–85 та ін.].

До того ж частина науковців вказує на те, що заходи правового заохочення закріплюються в диспозиції норми права, а тому не можуть бути зараховані до юридичних санкцій [13, с. 199–203; 14, с. 55–58]. Зазначений аргумент є, як видається, найбільш цікавим. Фактично, уся дискусія довкола заохочувальних санкцій в підсумку зводиться до питання про структуру правової норми. Одні вчені стверджують, що заходи правового заохочення – не санкція, а диспозиція юридичної норми, інші – навпаки, вважають, що заходи правового заохочення є санкцією, а не диспозицією такої норми.

Прихильники позитивних санкцій мають рацію стосовно необхідності такої концепції. Майже всі їхні доводи є логічними. Слабкою ланкою в їхній аргументації виступає розкриття питання про будову заохочувальної норми. Тому не випадково головним доводом опонентів ідеї позитивних санкцій є зауваження про «розмите» розуміння прихильниками цієї ідеї структури юридичної норми.

Щоби дещо прояснити ситуацію, стисло охарактеризуємо позицію останніх щодо означеної проблеми. На їхню думку, гіпотеза заохочувальної норми передбачає опис умов, за яких правомірна поведінка суб'єкта права матиме юридичне значення і за яких можуть настати ті чи інші юридичні наслідки. Начебто все правильно. Проте модель заохочуваної поведінки (склад заслуги) прихильники позитивних санкцій чомусь зараховують до диспозиції норми права. При цьому особливо наголошують, що остання передбачає правило поведінки, а не його юридичні наслідки. Тому санкція заохочувальної юридичної норми трактується як наслідок реалізації її диспозиції. Іншими словами, вона передбачає вказівку на вид і розмір правового заохочення, що надається суб'єктові за варіанта його позитивної поведінки, визначеного в диспозиції [61, с. 73–80].

Такий погляд на структуру заохочувальної норми права навряд чи можна визнати належно обґрунтованим. За диспозицію правової норми вчені, фактично, видають складний юридичний факт – склад заслуги або заслуженого вчинку, у зв'язку із здійсненням якого норма (диспозиція) вступає в дію [115, с. 176]. Отже, як видається, прихильники заохочувальних санкцій невиправдано визнають гіпотезу правової норми її диспозицією. Як відомо, диспозиція – це частина юридичної норми, в якій зазначаються права й (чи) обов'язки суб'єктів права при настанні всіх умов, визначених у гіпотезі цієї норми [139, с. 129]. Виділивши в такий спосіб з гіпотези диспозицію, правознавці намагаються частину норми, яка насправді є диспозицією, видати за її санкцію. Подібна позиція, здавалося б, явно демонструє наявність заохочувальних санкцій, але, мабуть, радше виступає слабкою ланкою відповідної аргументації. Тому невипадково М. Байтін і В. Баранов знаходять підґрунтя для її критики. На їхній погляд, значення гіпотези юридичної норми полягає в тому, що умови, які в ній закріплені, виступають підставою для виникнення заохочувальних правових відносин. Диспозиція ж норми містить правила поведінки і для заохочуваних суб'єктів, і для суб'єктів заохочення, тобто описує модель заохочувальних правовідносин. У ній закріплюється вказівка на характер, вид і розмір правового заохочення, з приводу якого й існує фактичний і юридичний зв'язок між учасниками суспільних відносин. А в разі недотримання приписів диспозиції до суб'єктів може бути застосована негативна санкція, наприклад, у вигляді позбавлення наданого заохочення [14, с. 42–47; 13, с. 202–203].

Перевагою опонентів запровадження терміна «заохочувальна санкція» є більш чітке визначення змісту гіпотези та диспозиції юридичної норми. Позиція М. Байтіна і В. Баранова повністю відповідає традиційному вітчизняному вченню про триланкову структуру норми права, яку, як відомо, можна представити у вигляді логічної схеми «якщо – то – інакше» [52, с. 211]. І в цьому розумінні означена позиція, безумовно, переконливіша, тому що заохочувальна юридична норма для свого забезпечення об'єктивно потребує встановлення негативних специфічних санкцій. Прихильники ж «заохочувальної санкції», виходячи з власного розуміння структури норми права, як видається, втрачають зв'язок між заохоченнями і покараннями. У їхньому трактуванні заохочувальна норма перетворюється на «річ у собі» – на самодостатній і

незалежний інструмент права. Але наявність спеціальних покарань, що забезпечують реалізацію диспозиції заохочувальної норми, – це об'єктивний факт, який, на жаль, не має належного відображення у пропонованій прихильниками позитивних санкцій структурі юридичної норми [115, с. 177].

Тому не випадково М. Байтін і В. Баранов не визнають і самого терміна «заохочувальна санкція» як елемент норми права. Адже заохочувальна норма забезпечена негативною санкцією, а отже, використання зазначеного терміна може призвести в такій ситуації до плутанини і суперечностей [14, с. 56].

Однак і позиція опонентів «заохочувальних санкцій» має недоліки. Вона демонструє нам, так би мовити, односторонній зв'язок заохочень і покарань у праві, в якому останні забезпечують перші. Вочевидь, не враховано факту наявності зворотного зв'язку, адже і правове заохочення може забезпечувати покарання [115, с. 177–178]. Так, якщо у разі нагородження за «заслуги» забезпечення виконання «звичайних» обов'язків відбувається опосередковано, їх виконання є необхідним мінімумом для правового заохочення, то в разі стимулювання сумлінного виконання обов'язків суб'єктом забезпечувальний характер правового заохочення очевидний, і заперечувати його статус санкції, на думку В. Ниркова, досить важко [115, с. 181–182].

Наприклад, кримінальні покарання підтримуються у своїй реалізації специфічними заохоченнями у вигляді можливості звільнення від накладеного раніше обтяження за подальшу правомірну поведінку особи. І будову норми кримінального права можна представити за аналогією зі структурою норми заохочувальної в такому вигляді: якщо особа скоїла злочин (гіпотеза), то на неї покладається обов'язок понести позбавлення певних благ або обмеження в них, а компетентному органу надається право накладати відповідне покарання на винного (диспозиція). Цілком виправдано в цій ситуації видається питання: «А де ж тоді санкція?» [115, с. 177–178]. На думку В. Ниркова, санкцією тут якраз і виступить специфічний вид правового заохочення. Ця позитивна санкція за допомогою стимулювання забезпечить сумлінне виконання покладеного на правопорушника обов'язку з відбування покарання. Тож можна сказати, що в разі сумлінного виконання вимог диспозиції кримінальної норми до правопорушника можуть бути застосовані специфічні заходи заохочення (позитивна санкція).

На перший погляд, ідентична будова і в заохочувальної, і в каральної норм права має істотну відмінність: якщо в першій диспозиція «позитивна» (надання додаткових благ), а санкція «негативна» (зменшення або позбавлення наданого раніше заохочення), то у структурі каральної норми, навпаки, диспозиція зі знаком «мінус» (обмеження винного в деяких благах), а санкція – зі знаком «плюс» (повне або часткове звільнення від раніше накладеного обтяження).

Як відомо, основне кримінальне покарання може бути забезпечене не тільки заходами заохочення, але й системою додаткових стягнень за неналежне виконання покладених на засудженого обов'язків з відбування покарання. Диспозиція однієї і тієї самої юридичної норми може бути забе

зпечена і заохочувальними, і каральними санкціями одночасно. Отже, у цьому випадку має місце норма з двома санкціями. Вказаного належно не врахували ні прихильники, ні опоненти ідеї «заохочувальних санкцій».

2.2 Класифікація заохочень як правових засобів⁹

У загальній теорії права, а також у галузевих юридичних науках класифікація має важливе значення для дослідження правових явищ, оскільки дозволяє виділити їхні найважливіші ознаки за допомогою використання критеріїв, що впливають з потреб суспільної практики, норм чинного або й уже нечинного законодавства, або таких, що є суто світоглядними. З огляду на це для розкриття юридичної природи правових заохочень доцільно здійснити й охарактеризувати їх видову класифікацію.

Правові заохочення, попри спільні загальні ознаки і функції, не є, так би мовити, однорідними. Вони застосовуються в різних галузях права та становлять систему подібних, але, водночас, особливих її елементів.

Проведення класифікації правових заохочень за різними критеріями, вочевидь, сприятиме розкриттю їхньої юридичної природи, глибшому вивченню їхніх специфічних ознак і зв'язків між собою, а також надасть змогу докладніше дослідити особливості окремих правових заохочень і їх регулятивного впливу на поведінку людей.

Як уже було зазначено в попередньому розділі, правові заохочення досить різноманітні за своєю суттю та галузями застосування, з огляду на що в науковій літературі запропоновано різноманітні підходи до їх класифікації.

О. Кисельова наголошує на тому, що більшість правових заохочень застосовують державні органи, решту – недержавні суб'єкти [67, с. 127]. Отже, правові заохочення можна класифікувати залежно від статусу суб'єктів заохочення, що їх застосовують, на державні (президентські, урядові, міністерські тощо) та недержавні (муніципальні, локальні та ін.).

Видається, що в деяких випадках доцільно було б виділяти за вказаним критерієм і галузеві правові заохочення. Такі заохочення застосовуються до працівників тієї чи іншої галузі господарської діяльності або групи відомств. Наприклад, відповідно до Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту за зразкове виконання службових обов'язків та ініціативність у роботі для працівників залізничного транспорту встановлюються такі види правового заохочення: оголошення подяки; преміювання; нагородження цінним подарунком; нагородження почесною грамотою; присвоєння звання кращого працівника за фахом; нагородження нагрудним значком; нагородження нагрудним знаком «Почесному залізничнику».

Аналогічних відомчих (галузевих) положень, статутів тощо, у яких закріплено правові заохочення для тієї чи іншої категорії осіб, є багато (Дисциплінарний статут прокуратури України, Дисциплінарний статут Збройних сил України, Дисциплінарний статут митної служби України тощо

Частину матеріалу опубліковано: Барабаш О. О. Класифікація правових заохочень: загальна характеристика / О. О. Барабаш // Митна справа. – 2012. – № 3, ч. 2, кн. 1. – С. 9–14.

).

Л. Ухова пропонує поділяти правові заохочення на загальні та спеціальні. Перші поширюються на невизначене коло суб'єктів, а другі, згідно з поглядами автора, можуть застосовуватися лише до порівняно вузького кола суб'єктів, що визначається специфікою їхньої праці. Обґрунтованість такої класифікації (яка нагадує один з наведених поділів Д. Бахраха [17, с. 13]) зумовлена необхідністю першочергового стимулювання праці в деяких галузях господарства [200, с. 68]. А критерієм поділу, як видається, виступає коло осіб, на яких поширюється відповідне правове заохочення.

Крім того, вказаний Л. Ухова за суб'єктами правового заохочення виділяє:

- індивідуальні заохочення, що застосовуються до окремого працівника (присвоєння почесного звання, нагородження відзнаками тощо);
- колективні заохочення, що відзначають трудові заслуги колективів, досягнуті спільними зусиллями [200, с. 73].

Для чіткішого розмежування двох останніх класифікацій, напевно, доцільніше у другому випадку говорити про поділ правових заохочень не за суб'єктами, а, так би мовити, за кількісним складом суб'єкта, якому адресовані відповідні заохочення.

Н. Гущина класифікує правові заохочення, зокрема, залежно від форми їх зв'язку із заохочуваним благом на такі, що:

- надають додаткові блага (наприклад, нагородження цінним подарунком, грошовою премією);
- звільняють від обтяжень (так, відповідно до п. 6 ст. 14 Дисциплінарного статуту митної служби України до працівників митної служби може бути застосоване таке заохочення, як зняття раніше накладеного дисциплінарного стягнення) [43, с. 115].

За цим же критерієм поділяє заохочення і О. Кисельова [67, с. 130].

Тож можемо висновувати, що правові заохочення можуть бути класифіковані за змістом диспозиції нормативно-правового припису, яким вони передбачені.

Н. Гущина за змістом виділяє такі правові заохочення:

- фінансово-економічні (грошова премія, цінний подарунок);
- моральні (подяка, почесна грамота);
- організаційні (позачергове присвоєння спеціального звання) [43, с. 115–116].

Аналогічні види правових заохочень (фінансово-економічні, моральні й організаційні) виділяє й О. Кисельова, але за критерій поділу бере механізм регулятивного впливу заохочення на поведінку людей [180, с. 129]. Такий критерій вважаємо більш оптимальним, хоча, можливо, й не зовсім коректним. На наш погляд, наведений поділ вказує не стільки на зміст правових заохочень і на механізм їх регулятивного впливу, як на характер засобів, за посередництва яких реалізуються правові заохочення.

З огляду на характер правових заохочень їх поділяють на матеріальні (нагородження іменною зброєю) та процесуальні (закриття кримінальної

справи у зв'язку з дійовим каяттям) [67, с. 126]. Видається, що класифікація за наведеним критерієм є дещо штучною, оскільки навіть у наведеному прикладі так званого процесуального заохочення закриття кримінальної справи буде лише наслідком дійового каяття особи, яке передбачено нормою матеріального права. Автор вказаного поділу – О. Кисельова – сама зазначає, що під час уважного аналізу нормативного матеріалу можна переконатися, що матеріальних правових заохочень значно більше, ніж процесуальних [67, с. 126]. Це пояснюється, зокрема, особливостями процесуальних норм, які мають, як правило, категоричний характер приписів, а також тим, що останні адресуються здебільшого суб'єктам, на яких покладається реалізація вимог норм матеріально-правових. Тому, мабуть, законодавець значно рідше встановлює правові заохочення за виконання суворо регламентованих процедур.

За ознакою оформлення заходів правового заохочення ці заохочення можна класифікувати на дві групи [43, с. 116]: в одну групу можна об'єднати всі юридичні норми, у яких міра правового заохочення має просту форму застосування (наприклад, преміювання працівника за наказом адміністрації); до іншої групи доцільно зарахувати правові заохочення, що мають більш складну процедуру застосування (багаторівневе оформлення); наприклад, коли роботодавець звертається до вищих за ієрархією установ або органів влади з поданням про застосування тих чи інших правових заохочень до працівника (так, відповідно до ст. 18 Дисциплінарного статуту митної служби України подання про нагородження посадових осіб митної служби відомчими відзнаками, а також представлення їх до присвоєння почесних звань та нагородження державними нагородами вноситься керівником митного органу керівникові спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади в галузі митної справи).

Н. Гущина пропонує також класифікувати правові заохочення залежно від характеру суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, оскільки заохочення у праві можуть бути пов'язані і зі заборонними та зобов'язувальними нормативними приписами (що, відповідно, покладають обов'язки утримуватися від вчинення негативних дій або зобов'язують здійснювати позитивні дії), і з приписами уповноважувальними (які встановлюють право з позитивним змістом, тобто право на вчинення уповноваженим суб'єктом тих чи інших активних дій) [43, с. 116]. Проте, на наш погляд, критерієм такого поділу є не характер суб'єктивних прав і обов'язків, а характер диспозиції нормативно-правового припису, у якому передбачено те чи інше правове заохочення.

Як дискусійний О. Кисельова пропонує критерій, пов'язаний із характером і ступенем заслуг суб'єкта. З урахуванням цього критерію автор виділяє заохочення за добросовісне виконання обов'язків і за їх «перевиконання» [67, с. 130].

Розрізняють також заохочення і за таким критерієм, як «кратність стимулюючого впливу» [200, с. 74]. Відповідно до цього критерію виділяють:

- одноразові заохочення (наприклад, присвоєння почесного звання);

- багаторазові (нагородження цінним подарунком);
- постійні (виплата премії).

Видається, що доцільніше вказану класифікацію проводити за тривалістю правового заохочення в часі, а не за «кратністю стимулюючого впливу», оскільки така кратність є досить «розмитим» поняттям, та й порахувати її в кожному конкретному випадку, мабуть, не завжди можливо.

Пізнавальним і цікавим є дослідження галузевих класифікацій правових заохочень. О. Малько класифікує правові заохочення залежно від предмета правового регулювання на: конституційні (наприклад, державні нагороди), адміністративні (дострокове присвоєння спеціального звання), трудові (нагородження почесною грамотою), кримінально-виконавчі (дострокове звільнення) тощо [180, с. 672].

Розглянемо спершу класифікацію заохочень в адміністративному праві. Для проведення цієї класифікації Д. Бахрах використав такі критерії як: 1) підстава; 2) правове регулювання; 3) зміст; 4) суб'єкт, стосовно якого вживається заохочення, та суб'єкт такого вжиття [17, с. 13]. На основі першого критерію Д. Бахрах розрізняє заохочення абсолютні і відносні. До перших він зарахував, зокрема, заохочення за мужність, відвагу, за урятування потопельників, за допомогу в затриманні злочинця. А до других – заохочення за добровільну відмову від неправомірної поведінки, щире каяття, добровільне відшкодування завданих збитків тощо.

За другим критерієм Д. Бахрах поділяє правові заохочення на формальні та неформальні, тобто такі, які регламентовані нормами права, і ті, які ними не передбачені.

За змістом, на думку цього науковця, заохочення поділяються на моральні, матеріальні, статутні і змішані.

З огляду на статус суб'єктів, які застосовують заохочення, вказаний російський учений виділяє централізовані, тобто такі, що їх застосовують президент, уряд, центральні органи виконавчої влади та інші, і децентралізовані заохочення. А залежно від кола осіб, до яких вони можуть бути застосовані, – заохочення загальні, відомчі, суб'єктів федерації, регіональні та локальні [17, с. 13].

З останніми поділами близька класифікація правових заохочень, яку запропонувала О. Кисельова за таким критерієм, як їх ієрархія [67, с. 129]. Відповідно до нього автор виділяє загальнофедеральні, регіональні, муніципальні та локальні правові заохочення.

Вказана класифікація враховує територіальний устрій Російської Федерації. Якщо спробувати перенести її на вітчизняний «грунт», то можна запропонувати виокремити відповідно загальнодержавні, регіональні, муніципальні та локальні правові заохочення. Такий поділ, вочевидь, може визначатися і територіальною поширеністю повноважень («територією впливу») суб'єкта правового заохочення, і колом осіб, до яких вони можуть застосовуватися. Наприклад, за вказаною «територією впливу» дія загальнодержавних правових заохочень поширюється на всю територію держави. Вони закріплюються, зокрема, парламентом, президентом, урядом,

центральними органами влади та можуть стосуватися будь-яких суб'єктів, які перебувають під юрисдикцією цих органів. Регіональні правові заохочення поширюються на суб'єктів, які перебувають у межах території поширення повноважень місцевих органів влади, наприклад, обласних чи районних державних адміністрацій. Муніципальні правові заохочення закріплюються в актах органів місцевого самоврядування та їх виконавчих органів. А локальні – поширюються на конкретні підприємства, установи й організації (вони можуть бути об'єктивовані у трудових і колективних договорах, положеннях про преміювання, наказах адміністрацій тощо).

Не є однозначним питання про виокремлення видів правових заохочень у податковому праві. Дещо умовно до них можна зарахувати:

1) винятки, визначені у ст. 165 Податкового кодексу України. Ці винятки стосуються доходів, що не підлягають оподаткуванню. Проте не всі передбачені зазначеною статтею винятки можна охарактеризувати як правові заохочення. Адже, як вже неодноразово було зазначено, підставою застосування заохочення є заслужений вчинок (заслуга), що й відрізняє правове заохочення від інших правових стимулів. Видається, що значна частина перелічених у ст. 165 Податкового кодексу України винятків є різновидами саме правових пільг, а не правових заохочень. Однак деякі з цих винятків, які передбачають невключення до оподаткованого доходу певних сум, можна зарахувати до правових заохочень (наприклад, сум державних премій або стипендій України, винагород спортсменам – чемпіонам України, призерам спортивних змагань міжнародного рівня, а також вартості державних нагород або винагород від імені України, крім тих, що виплачуються коштами чи іншим майном, сум Нобелівської чи Абелівської премій; сум коштів з Державного бюджету України дійсним членам (академікам) та членам-кореспондентам Національної академії наук України та інших «державних» академій наук; сум, отриманих платником податку за здавання ним крові, грудного жіночого молока, інших видів донорства, яка виплачується з бюджету чи бюджетною установою; вартості орденів, медалей, знаків, кубків, дипломів, грамот і квітів, якими відзначаються працівники, інші категорії громадян та/або переможці змагань, конкурсів; вартості дарунків, а також прізів переможцям та призерам спортивних змагань, якщо їх вартість не перевищує 50 відсотків однієї мінімальної заробітної плати (у розрахунку на місяць), встановленої на 1 січня звітного податкового року, за винятком грошових виплат у будь-якій сумі);

2) податкові знижки, передбачені у ст. 166 Податкового кодексу України. Як і у випадку з описаними вище винятками, правове заохочення можна вбачати у зарахуванні не всіх видів витрат, вказаних у зазначеній статті, до податкової знижки (наприклад, суми коштів або вартості майна, переданих платником податку у вигляді пожертвувань або благодійних внесків неприбутковим організаціям, зареєстрованим в Україні та внесеним до Реєстру неприбуткових організацій та установ на дату передачі таких коштів та майна, у розмірі, що не перевищує 4 відсотки суми його загального оподаткованого доходу такого звітного року; витрати на оплату вартості

державних послуг, пов'язаних з усиновленням дитини, враховуючи сплату державного мита).

На думку П. Хряпінського, досить спірною є класифікація заохочень у кримінальному праві. Дослідники запропонували декілька класифікацій, які, фактично передбачають два види критеріїв поділу: інституційний та функціональний [209, с. 37]. Крім того, цей автор вважає, що класифікацію заохочувальних приписів норм кримінального права продуктивно проводити за такими критеріями: 1) соціальною спрямованістю позитивної поведінки; 2) змістом і характером позитивної поведінки; 3) змістом і характером кримінального заохочення [209, с. 43].

Найбільш узагальненим є розподіл заохочувальних приписів норм кримінального права на норми Загальної та Особливої частин Кримінального кодексу (далі – КК) України. Ця класифікація, яку запропонував В.

Слеонський, зрозуміла, проста і має багато інших позитивних якостей. «Норми Загальної частини кримінального законодавства, які регламентують кримінально-правове заохочення, набувають значення загальних принципів і зумовлюють схвалення тієї чи іншої за своєю соціальною спрямованістю поведінки в усіх без винятку випадках, коли вона проявляється... стосовно заохочувальних норм Особливої частини кримінального законодавства, то вони, на відміну від загальних норм-заохочень, жорстко пов'язані з конкретними видами злочинів і поза цим зв'язком розглядатися не можуть» [50, с. 20–21].

Цікаву класифікацію запропонував Х. Алікперов. Він спробував згрупувати заохочувальні норми кримінального права, що стимулюють дійове каяття, у три основні групи [7, с. 25–27]. До першої групи зарахував ті, які передбачають повне звільнення від кримінальної відповідальності (наприклад, відповідно до ст. 45 КК України особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона після вчинення злочину щиро покалася, активно сприяла розкриттю злочину та повністю відшкодувала завдані нею збитки чи усунула заподіяну шкоду; ст. 46 того ж кодексу передбачає звільнення від кримінальної відповідальності такої особи, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки чи усунула заподіяну шкоду).

До другої групи увійшли норми, що передбачають пом'якшення кримінальної відповідальності (наприклад, ст. 66 КК України передбачає, що з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину, добровільне відшкодування завданого збитку чи усунення заподіяної шкоди є обставинами, які пом'якшують покарання).

І до третьої групи належать заохочувальні норми, що пом'якшують режим відбування покарання чи скорочують його терміни (так, відповідно до ч. 2 ст. 81 КК України до засудженого, який сумлінною поведінкою та ставленням до праці довів своє виправлення, може бути застосоване умовно-дострокове звільнення від відбування покарання).

Зауважимо, що серед науковців досі тривають «баталії» стосовно того, які саме норми Загальної частини КК України визнавати заохочувальними. Майже всі дослідники погоджуються, що заохочувальними нормами є:

- добровільна відмова при незакінченому злочині (ст. 17 КК України);
- добровільна відмова співучасників (ст. 31 КК України);
- звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України);
- звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК України);
 - обставини, які пом'якшують покарання, а саме:
 - з'явлення із зізнанням;
 - щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;
 - добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;
 - вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності;
 - виконання спеціального завдання із запобігання чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених КК (пп. 1, 2, 8, 9 ч. 1 ст. 66 КК України);
 - призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом у випадку сукупності вищезазначених пом'якшувальних обставин (ст. 69 КК України);
 - звільнення від покарання та його відбування (ч. 4 ст. 74 КК України);
 - звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України);
 - умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (ст. 81 КК України);
 - звільнення від покарання на підставі закону України про амністію або акта про помилування (ст. 85–87 КК України);
 - зняття судимості (ст. 91 КК України);
 - звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру щодо неповнолітніх (ч. 1 ст. 97 КК України);
 - звільнення від відбування покарання з випробуванням щодо неповнолітніх (ст. 104 КК України);
 - звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру щодо неповнолітніх (ст. 105 КК України);
 - умовно-дострокове звільнення від відбування покарання щодо неповнолітніх (ст. 107 КК України) [209, с. 38].

Ствердження або заперечення заохочувальної природи обставин, що унеможливають злочинність діяння, ґрунтується на різних позиціях дослідників щодо змісту правового заохочення у кримінальному законодавстві. Так, Х. Алікперов, І. Звечаровський, І. Тарханов та інші визначають зміст заохочення у кримінальному праві як усунення чи

пом'якшення кримінально-правового обтяження щодо особи, яка вчиняє або вчинила злочин, застосоване уповноваженим державою спеціальним органом . При цьому акцент робиться на специфічній спрямованості заохочувальних норм на стимулювання, перевиховання і виправлення засуджених осіб [8, с. 45 ; 61, с. 52–53; 176, с. 84]. Природно, що за таких умов обставини, які унеможливають злочинність діяння, не є заохочувальними з позиції цих учених. Навіть більше, з погляду І. Звечаровського, підставою застосування заохочувальних норм у кримінальному праві є сумлінне виконання суб'єктом покладених на нього юридичних обов'язків, а у випадках з необхідною обороною та крайньою необхідністю має місце реалізація обов'язків морального, а не кримінально-правового характеру [61, с. 47].

На думку П. Хряпінського, звужувати застосування правового заохочення тільки до позитивної посткримінальної поведінки особи – означає відверто збіднювати його зміст і соціальну цінність у кримінальному законодавстві [209, с. 39]. Норми, які заохочують позитивну посткримінальну поведінку особи в системі заохочувальних норм посідають значне, але не найважливіше місце. З погляду соціальної цінності, для суспільства та держави більш важливими є норми, які стимулюють вияв громадянами активної життєвої позиції щодо протидії злочинним проявам. Вони свідчать про високу суспільну свідомість особи, більше того, вимагають від громадян при захисті «охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається , або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання», бути вкрай обачливою та не перевищити меж необхідної оборони (ч. 1 ст. 36 КК). Добровільне використання свого права на необхідну оборону, затримання особи, яка вчинила злочин, крайня необхідність та інше нерідко завдають фізичної і майнової шкоди, ставлять під загрозу здоров'я чи життя людини. Тому адресатами заохочувальних норм, які стимулюють соціально-правову активність, як правило, є громадяни з такими особистими якостями, як почуття відповідальності, справедливості, боргу тощо. Суспільно схвалювана поведінка осіб, яка врегульована приписами про обставини, що унеможливають злочинність діяння (ст. 36–43 КК), є формою реалізації позитивної відповідальності у кримінальному законодавстві [50, с. 24]. Маємо погодитися з Ю. Бауліним, який зауважує, що ці норми покликані впливати на свідомість та волю суб'єктів так, щоб останні прагнули – без побоювання бути притягнутими до кримінальної відповідальності – здійснювати вчинки, пов'язані із завданням шкоди об'єктам кримінально-правової охорони, базуючись при цьому на суб'єктивному праві, юридичному обов'язку або на службовому повноваженні. Підставою заохочення в цьому випадку є специфічний правомірний вчинок [15, с. 90].

Існує декілька класифікацій заохочувальних норм у кримінальному праві з виділенням норм, які стимулюють активну життєву позицію громадян щодо протидії злочинності.

Грунтовною та послідовною є класифікація заохочувальних норм, яку запропонував Ю. Голик. Грунтуючись на функціональній своєрідності цих норм, він запропонував поділяти заохочувальні кримінально-правові норми залежно від суб'єктів, яким вони адресовані, на: 1) норми, що звернені до всіх громадян, які займають активну життєву позицію у сфері боротьби зі злочинністю; 2) норми, що звернені до осіб, які почали вчиняти злочин, але ще не закінчили його; 3) норми, що звернені до осіб, які вже вчинили будь-який злочин; 4) норми, що звернені до осіб, які вчинили конкретно визначені злочини; 5) норми, що звернені до осіб, які відбувають покарання; 6) норми, що звернені до осіб, які вже відбули покарання [33, с. 30].

За функціональною ознакою – «соціальною спрямованістю схвальної поведінки» В. Єлеонський пропонує виділяти три види заохочувальних норм: 1) норми, що заохочують соціально-правову активність особи; 2) норми, що заохочують відмову від подальшої злочинної діяльності; 3) норми, що заохочують виправлення та перевиховання засуджених [50, с. 22].

Залежно від спрямованості корисного для суспільства і держави варіанта поведінки Р. Мелтонян розділяє всі заохочувальні норми кримінального права на дві основні групи: перша – приписи, що заохочують соціально-корисну нонкримінальну поведінку особи; друга – приписи, що заохочують соціально-корисну посткримінальну поведінку особи. При цьому він деталізує другу класифікаційну групу на: а) норми, що заохочують відмову від подальшої злочинної діяльності; б) норми, що заохочують виправлення засуджених [105, с. 15]. На увагу тут заслуговує поділ заохочення у кримінальному праві на корисну поведінку до та після вчинення злочину. Щодо першої групи кримінально-правове заохочення виявляється не в усуненні чи пом'якшенні кримінально-правового обтяження, а у виключенні його як такого за шкоду, що була завдана правоохоронюваним і інтересам. Правові заохочення, які стимулюються такими нормами, ніколи не можуть бути альтернативою несенню кримінально-правового обтяження [209, с. 40].

Вищезазначені дослідники, які вважають, що про заохочення у кримінальному законодавстві може йтися тільки у зв'язку з позитивною посткримінальною поведінкою особи, закономірно будують свої класифікаційні ряди заохочувальних або компромісних норм (Х. Алікперов, О. Кайшев, Г. Усатий та ін.).

Так, І. Звечаровський, виходячи з міри правового заохочення посткримінальної поведінки, виділяє: 1) норми, що передбачають як заохочення усунення кримінального обтяження (приписи про звільнення від кримінальної відповідальності Особливої частини КК, звільнення від кримінального покарання чи його відбуття, дострокове зняття або погашення судимості); 2) норми, що передбачають як заохочення пом'якшення кримінального обтяження (приписи про обставини, що пом'якшують відповідальність, дострокове звільнення від відбуття покарання чи заміну його на більш м'яке, уведення часу відбуття виправних робіт до загального трудового стажу).

А у зв'язку з тим, що І. Звечаровський поділяє позитивну посткримінальну поведінку на три етапи, він же пропонує класифікацію заохочувальних норм кримінального права на ті, що регулюють: 1) стадію допенітенціарної поведінки (кримінально-правові відносини з приводу кримінальної відповідальності); 2) стадію пенітенціарної поведінки (кримінально-правові відносини з приводу покарання); 3) стадію постпенітенціарної поведінки (кримінально-правові відносини з приводу судимості) [61, с. 91, 95].

Прибічник розуміння заохочення у кримінальному праві лише як позитивної посткримінальної поведінки – Р. Сабітов за характером правової регламентації діяльності суб'єктів поділяє заохочувальні норми на вже згадані зобов'язувальні та уповноважувальні норми [151, с. 68].

Не можна не згадати окремо і про правові заохочення, закріплені в Особливій частині КК України. Вони передбачені в нормативних приписах, що набули поширеного розуміння як спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності, а саме, якщо: «громадянин України добровільно заявив органам державної влади про злочинний зв'язок з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками та отримане завдання» (ч. 2 ст. 111 КК України); «особа без громадянства або іноземець добровільно заявили органам державної влади про припинення злочинної діяльності, якщо внаслідок цього і вжитих заходів було відвернене заподіяння шкоди інтересам України» (ч. 2 ст. 114 КК України); «керівник підприємства, установи або організації виплатив заробітну плату, стипендію, пенсію чи інші установлені законами виплати громадянам до притягнення його до кримінальної відповідальності» (ч. 3 ст. 175 КК України); «особа сплатила податки, збори (обов'язкові платежі), а також відшкодувала шкоду, завдану державі їх несвоєчасною сплатою (фінансові санкції, пеня), до притягнення її до кримінальної відповідальності» (ч. 4 ст. 212 КК України); «особа сплатила страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, а також відшкодувала шкоду, завдану Пенсійному фонду України їх несвоєчасною сплатою (фінансові санкції, пеня), до притягнення до кримінальної відповідальності» (ч. 4 ст. 212 КК України); «особа добровільно повідомила правоохоронний орган про створення злочинної організації або участь у ній» (ч. 2 ст. 255 КК України); «особа добровільно повідомила про створення терористичної групи чи організації і сприяла припиненню існування або діяльності терористичної групи чи організації або розкриттю їх злочинів» (ч. 5 ст. 258 КК України); «особа добровільно вийшла з воєнізованих або збройних формувань, не передбачених законом, і повідомила про їх існування органи державної влади» (ч. 6 ст. 260 КК України); «особа добровільно здала органам влади зброю, бойові припаси або вибухові пристрої» (ч. 3 ст. 263 КК України); «особа добровільно заявила про незаконне заволодіння транспортним засобом правоохоронним органам і повернула транспортний засіб власнику і повністю відшкодувала завдані збитки» (ч. 4 ст. 289 КК України); «особа добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини і вказала джерело їх придбання або сприяла

розкриттю цих злочинів» (ч. 4 ст. 307 КК України); «особа добровільно звернулася до лікувального закладу і розпочала лікування від наркоманії» (ч. 4 ст. 309 КК України); «особа добровільно здала прекурсори, що призначалися для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин, і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю цих злочинів» (ч. 4 ст. 311 КК України); «особа після давання хаба ра добровільно заявила про те, що сталося, до порушення кримінальної справи щодо неї» (ч. 3 ст. 369 КК України); «військовослужбовець може бути звільнений від кримінальної відповідальності із застосуванням до нього заходів, передбачених Дисциплінарним статутом Збройних сил України» (ч. 4 ст. 401 КК України).

Системоутворювальним чинником об'єднання наведених підстав звільнення від кримінальної відповідальності в єдину систему є їх соціально-правовий результат. Цим результатом є звільнення особи від кримінальної відповідальності внаслідок застосування для цього судом тієї чи іншої підстави, передбаченої заохочувальним нормативним приписом, останніх частин відповідних статей Особливої частини КК України [115, с. 40].

Наведений вище перелік видів правових заохочень, як і підстав (критеріїв) їх класифікації, не можна назвати вичерпним. Без сумніву, потрібно й надалі досліджувати види правових заохочень, виділяти нові критерії для їх поділу, щоб якнайповніше вивчити особливості цих правових явищ. Це дасть змогу в перспективі закріплювати в законодавстві ті правові заохочення, які є найефективнішими для регулювання конкретної сфери суспільних відносин, а також встановлювати окремі режими цих заохочень залежно від виділених їх різновидів.

2.3 Функції заохочення як правового засобу

Соціальна цінність, значущість заохочення і правового явища, і засобу правового впливу на поведінку суб'єктів права розкривається через функції, які цей засіб виконує. Саме функції правових заохочень виражають можливості цього засобу впливати на суспільні відносини, регулювати їх.

Окрім того, дослідження питання функцій правового заохочення, тобто напрямків його впливу на суспільні відносини, дає змогу розкрити деякі специфічні особливості цього правового явища.

У науковій літературі спостерігається плюралізм поглядів щодо функцій, які виконує заохочення у сфері права. До них зараховують: контрольну, мотиваційну, комунікативну, оцінювальну, гарантійну, розподільну, виховну, орієнтаційну, стимулювальну, правозабезпечувальну, функцію узгодження інтересів. І це ще неповний перелік функцій, які, на думку вчених, виконує заохочення як засіб правового впливу.

Здійснене дослідження функцій заохочення як засобу правового впливу на поведінку суб'єктів права дозволило встановити, що всі ті функції, які виділяються в науковій літературі, не є, так би мовити, однопорядковими, рівнозначними. Насправді, вони є взаємопов'язаними та взаємозалежними. І

виявлені в ході дослідження ці зв'язки й залежності дали змогу встановити існування первинних і похідних (вторинних) функцій правових заохочень. Тому подальшу змістовну характеристику кожної з них здійснюватимемо з урахуванням поділу залежно від цілей, які стоять перед суб'єктом правового заохочення, тобто тим суб'єктом, який повноважний закріплювати, встановлювати, застосовувати правові заохочення, здійснювати за їх посередництва правовий вплив.

О. Малько називає заохочення одним із засобів соціального контролю та виділяє однойменну функцію [97, с. 170]. На його думку, за допомогою правових заохочень законодавець і правозастосовувач координують ту чи іншу діяльність осіб, наприклад, шляхом позначення в нормативних і правозастосовних актах дій, у яких зацікавлене суспільство та держава і які держава підтримує. Тому означену функцію, на наш погляд, можна також назвати координаційною.

О. Кисельова наголошує, що правові заохочення, виконуючи функцію соціального контролю, «м'яко «відводять» від неправомірної поведінки й одночасно позитивно активізують суб'єктів» [67, с. 101].

Функцію соціального контролю заохочення у праві також виділяє і Н. Гущина [42, с. 96]. На її думку, через вплив заохочувальних юридичних норм на поведінку суб'єктів права соціальний контроль зводиться до можливості застосування різноманітних видів правового заохочення за заслужену поведінку, корисну для індивіда та суспільства. Автор вважає, що заохочення дозволяють індивідові здійснювати самоконтроль, який є складовою частиною контролю соціального. Кожен індивід будує свою лінію поведінки, орієнтуючись на загально визнані цінності, втілені, зокрема, у заохочувальних нормах права.

Правове заохочення створює сприятливі умови для забезпечення дисципліни й порядку, гарантує реалізацію нормативно-правових приписів, передусім зобов'язувального характеру. У цьому, на думку О. Кисельової, полягає гарантійна функція такого заохочення [67, с. 102]. Натомість, Н. Гущина, також виділяючи окремо цю функцію, вбачає в ній створення умов для соціально-правової активності індивіда, його розвитку та, відповідно, для задоволення його потреб [42, с. 88].

О. Малько зазначає, що для найбільш ефективного виконання окремих юридичних обов'язків встановлюються заходи правового заохочення, які необхідні для стимулювання постійних соціально корисних дій зобов'язаної особи шляхом надання відповідних благ, цінностей. Тим самим правове заохочення компенсує затрати, часткове нехтування одних інтересів задля задоволення інших [97, с. 171].

Видається, що гарантування стану впорядкованості суспільних відносин і забезпечення умов для належної реалізації суб'єктами права нормативно-правових приписів є в деякому сенсі наслідком координування дій цих суб'єктів. Зокрема тому вважаємо, що назва «гарантійна» застосовується на позначення вказаної функції дещо умовно.

Очевидно, що правове заохочення саме собою нічого не гарантує, а виступає одним із засобів правового впливу на суб'єктів права. І в цьому сенсі означена вище гарантійна функція правового заохочення, на нашу думку, охоплюється функцією соціального контролю. Остання (або, іншими словами, соціоконтрольна, чи координаційна, функція) правових заохочень може бути зарахована до первинних щодо деяких інших функцій, про які йтиметься далі. Хоча такий контроль (координація) здійснюється не завдяки формальній фіксації у правотворчих і правозастосовних актах того чи іншого правового заохочення суб'єктів, а опосередковується в конкретних діях цих суб'єктів, що можуть зумовлювати застосування певних видів заохочення, однак мета соціального контролю (соціальної координації), яку ставить суб'єкт правового заохочення, є первинною, наприклад, щодо цілей оцінювання конкретних поведінкових актів, гарантування умов правомірної поведінки, комунікації між соціальними групами тощо.

Інша функція правового заохочення, яку ми також розглядаємо як первинну, – мотиваційна. Вона, на думку О. Малька, полягає в тому, що заохочення спонукає до «перевиконання» обов'язків і до здійснення соціально ціннісних творчих вчинків, що перевершують звичайні вимоги, розвиває трудову і громадсько-політичну активність. Мотивація до досягнення корисного результату ґрунтується на привабливості та наперед обіцяних сприятливих наслідках [97, с. 170].

Вказана функція правового заохочення розглядається в теорії права як одна з провідних. Дійсно, використання такого засобу правового впливу, як заохочення, спрямоване, насамперед, на забезпечення визначеної правомірної поведінки, спонукання до неї учасника суспільних відносин. Як вказує Н. Гущина, стійка, взірцева соціально активна поведінка не може бути забезпечена під страхом покарання [42, с. 85]. І справді, правове заохочення шляхом гарантування позитивних наслідків для суб'єкта права може виступати дієвим стимулом для вибору ним того чи іншого варіанта поведінки. При цьому право вибору лінії поведінки зберігається за особою; правотворчі і правозастосовні акти лише «обіцяють» сприятливі (матеріальні та/або моральні) результати вибору тієї моделі поведінки, яка, на думку автора цих актів, є корисною для суспільства, деяких його груп (групи) та держави.

Саме тому вважаємо, що мотиваційна функція заохочення як засобу правового впливу також є первинною стосовно інших його функцій за цілями, до яких прагне суб'єкт правового заохочення. Для більш повної її характеристики ще раз звернімося до поняття «мотивація». Вказаним терміном позначають сукупність рушійних сил, що стимулюють людину до виконання тих чи інших дій (докладніше див.: [27 с. 25–28]). Мотивація вибудовується на двох категоріях: потреби та винагороди. Потреби – це відчуття фізіологічної або психологічної нестачі чого-небудь (нужди). А винагорода – це те, що людина вважає цінним для себе [91, с. 9].

У свідомості людини її потреби перетворюються на мотив, який і є стимулятором до тих чи інших дій, учинків [72, с. 230]. Під мотивом у

науковій літературі, зокрема, розуміють: внутрішню спонуку особи до діяльності, пов'язаної із задоволенням конкретних потреб [163, с. 43]; сукупність зовнішніх і внутрішніх умов, які зумовлюють активність людини та визначають її спрямованість [46, с. 65]; причини вибору дій і вчинків людини [94, с. 22].

Мотиви виникають, формуються, розвиваються на основі конкретних потреб. Вони є відносно самостійними, оскільки потреби точно не визначають сукупності мотивів, їхньої сили та стійкості. Якщо потреби становлять сутність, «механізм» усіх видів людської активності, то мотиви є конкретним виявленням цієї сутності [72, с. 228]. Отже, в особи, яка має конкретні потреби та якій належить право вибору варіанта поведінки, виникає мотив для вчинення саме тих вчинків і дій, за виконання яких законодавець передбачив ті чи інші види заохочення матеріального чи нематеріального (морального) характеру, спрямовані, зокрема, на повне або часткове задоволення відповідних потреб особи.

Низка авторів, зокрема О. Кисельова [67, с. 104], виділяють стимулювальну функцію правового заохочення. Не можна не погодитися з Ю. Голиком, який зазначає, що стимулювальна функція правових заохочень виявляється, по-перше, через бажання самих заохочених суб'єктів права знову бути заохоченими, а по-друге, через виникнення такого бажання в інших осіб [31, с. 93]. Отож, коли ми говоримо про стимулювання поведінки учасників суспільного життя, то маємо на увазі вироблення в них відповідної мотивації. Саме тому вважаємо, що означена функціональна характеристика правових заохочень охоплюється змістом описаної вище мотиваційної функції. Крім того, видається, що виділення окремої стимулювальної функції правового заохочення спричинює термінологічну плутанину, оскільки таке заохочення розглядається в згальній теорії права як різновид правових стимулів (докладніше див., напр.: [98, с. 71–81]).

До похідних функцій правового заохочення, на наш погляд, доцільно зарахувати такі: комунікативну, оцінювальну, орієнтаційну, ідеологічно-виховну, розподільну, узгоджувальну та забезпечувальну.

З огляду на те, що правове заохочення виступає в суспільстві засобом соціальної взаємодії, тобто засобом комунікації¹⁰, закономірно виділяти комунікативну функцію правових заохочень. О. Малько вбачає в них деяку юридичну інформацію, яка містить конкретні повідомлення, що надходять від суб'єкта управління до об'єкта (особи) і служать тим самим способом зв'язку між ними [97, с. 170]. Близької за змістом позиції щодо комунікативної функції правового заохочення дотримується і О. Кисельова [67, с. 102].

Комунікативна функція правового заохочення є похідною від координаційної (соціоконтрольної) та мотивувальної функцій, оскільки мета передання інформації, яку ставить суб'єкт такого заохочення, вочевидь, підпорядкована його цілям щодо забезпечення суспільного контролю (соціальної координації) та спонукання заохочуваних суб'єктів права до тієї чи

¹⁰ Комунікація (від латин. *communicatio* – зв'язок, повідомлення) – те саме, що спілкування; процеси соціальної взаємодії, взяті в їх знаковому аспекті (див.: [204, с. 270]).

іншої правомірної поведінки.

Оскільки інформування, передання інформації є частиною комунікативної функції правового заохочення, навряд чи обґрунтовано виділяти окремо інформаційну (інформаційно-правову) його функцію. Н. Гущина зазначає, що інформаційна функція має важливе значення, оскільки формує правові інтереси, психологічні установки, які сприяють виробленню у свідомості людей стійкої морально-правової позиції: «заохочувальні норми права, що містять позитивні стимули, прямо, безпосередньо закріплені у них, зацікавлюють індивіда, зумовлюючи бажання до суспільно корисної та соціально активної поведінки, що перевершує звичайні вимоги правових норм» [42, с. 88]. Наведене нашою є думку про те, що Н. Гущина інформаційну функцію правового заохочення фактично ототожнює з означеною нами мотивувальною функцією, оскільки позитивні стимули правових заохочень викликають відповідні мотиви заохочуваного суб'єкта права до вчинення певних дій. Отже, виділення інформаційної (інформаційно-правової) функції правового заохочення видається нам недоцільним.

Похідний характер має й оцінювальна функція правового заохочення, яка полягає в тому, що суб'єкт такого заохочення надає офіційну позитивну оцінку заслуженої поведінки тієї чи іншої особи, публічно визнає її, відображає ступінь корисності її для суспільства, виокремлює осіб, які гідні заохочення [42, с. 92; 67, с. 103; 97, с. 170].

О. Кисельова формулює дві істотні особливості означеної функції:

- оцінку того чи іншого варіанта поведінки завжди здійснює суб'єкт владних повноважень або інший уповноважений орган чи посадова особа;
- оцінці підлягають юридично значущі результати позитивних дій [67, с. 103].

Зауважимо, що вказана оцінка навряд чи стосується лише юридично значущих результатів позитивних дій особи, оскільки у випадку, якщо результат цих дій позитивний, а самі дії мають негативну характеристику з боку суспільства, навряд чи можна говорити про наявність підстав для застосування правового заохочення. Таке застосування, на наш погляд, передбачає оцінювальну діяльність суб'єкта правового заохочення щодо визнання і деяких дій, і їх результатів такими, що дають підстави застосувати конкретні види такого заохочення. Отже, правове заохочення пропонує, так би мовити, ціннісне вимірювання дій особи та їх результатів – оцінювання на відповідність потребам суспільства, окремих соціальних груп і держави. А надана оцінка може бути правильною і неправильною, об'єктивною і суб'єктивною.

З оцінювальною функцією правового заохочення безпосередньо пов'язана функція ціннісно-орієнтаційна. Правове заохочення допомагає орієнтуватися в цінностях відповідного суспільства, оскільки різновиди такого заохочення можуть застосовуватися, якщо поведінка особи спрямовується на утвердження певних цінностей, підтримання їхнього авторитету. А суб'єкти правового заохочення, встановлюючи ті або інші його різновиди, прямо чи опосередковано визначають цінності, з якими може бути пов'язане

застосування правового заохочення.

В. Баранов здійснив ґрунтовне дослідження заохочувальних норм права, зокрема їхніх функцій. Він виділив дві функції таких норм: державної орієнтації та державної оцінки (докладніше див.: [14, с. 69–90]). На думку О. Кисельової, перша з названих функцій є формою виразу другої: державна орієнтація поведінки суб'єкта є вираженням оцінки такої поведінки з боку держави [67, с. 100]. Частково погоджуючись з такою позицією, зауважимо, що стосовно правового заохочення ціннісно-орієнтаційна функція, на наш погляд, полягає у здатності передбачених повноважними суб'єктами правових заохочень орієнтувати членів відповідного суспільства в його цінностях, однією з яких є правомірна поведінка членів соціуму. А оцінювальна, як зазначалось, передбачає оцінювання конкретних дій особи на відповідність потребам суспільства, окремих соціальних груп і держави.

Правове заохочення, створюючи в людини позитивне психологічне налаштування за заслужену поведінку та викликаючи почуття задоволення, демонструє зразок добросовісної діяльності, надихає людей до творчості, ініціативності. У цьому, на думку О. Малька, полягає виховна функція правового заохочення [97, с. 171].

Без сумніву, таке заохочення сприяє правовому вихованню суб'єктів права, підвищенню їхньої правової культури, моральних якостей, орієнтуючи людей на вчинення правомірних вчинків і запобігаючи неправомірній, девіантній поведінці.

Н. Гущина означену функцію називає ідеологічною та вважає недопустимим ототожнювати її з виховною функцією [42, с. 93]. Однак, оскільки процес виховання учасників суспільного життя, орієнтування їх на правомірні дії, що заслуговують на позитивну, схвальну оцінку суб'єктів правового заохочення, передбачає прищеплення членам суспільства певних ідей, поглядів, вироблення в них уявлень, формування почуттів щодо бажаної в цьому соціумі поведінки, за яку застосовуватимуться заохочення як засоби правового впливу, можливо, доцільніше говорити про ідеологічно-виховну функцію правового заохочення.

Охарактеризовані вище комунікативну, оцінювальну, орієнтаційну й ідеологічно-виховну функції правового заохочення умовно можна об'єднати у групу загальносоціальних похідних функцій правового заохочення, оскільки вони не пов'язані зі змістом приписів нормативно-правових або індивідуально-правових актів.

Водночас можна виділити і спеціальносоціальні похідні функції правового заохочення, тобто такі напрямки його впливу, що визначаються змістом вказаних приписів.

Як спеціальносоціальну похідну функцію правового заохочення можна розглядати функцію розподільну, яка полягає в тому, що право, закріплюючи заходи заохочення за ініціативну, добросовісну поведінку, встановлює тим самим умови користування тими чи іншими благами, в отриманні яких виражається власний інтерес суб'єктів [67, с. 102; 97, с. 171]. Аналізуючи цю

функцію, Н. Гущина вказує, що будь-яка правова норма, визначаючи умови користування певними благами, в отриманні яких виражається загальний інтерес, встановлює міру поведінки, орієнтує індивіда на можливість отримання цих благ і одночасно закріплює юридичні наслідки, пов'язані з реалізацією відповідних правових норм. Такі наслідки можуть бути результатом застосування негативних (покарання) або позитивних (заохочення) санкцій, що містять відповідно заходи покарання або заохочення за правопорушення і за заслужену поведінку. При цьому міра заохочення за лежить від ступеня заслуг, а міра покарання – від ступеня суспільної небезпеки вчиненого діяння [42, с. 98].

Пошук за посередництва правового заохочення соціального компромісу демонструє інша спеціальносоціальна похідна функція – функція узгодження інтересів (узгоджувальна). Вона передбачає можливість за допомогою застосування правового заохочення досягнути компромісу інтересів держави, соціальних груп та окремих осіб. О. Кисельова слушно зазначає, що в такому випадку мова повинна йти не про довготермінове, стабільне, а про епізодичне, проміжне вирівнювання інтересів [67, с. 105]. Так, роботодавець зобов'язаний платити заробітну плату працівникам, а в разі її систематичної невиплати йому загрожує кримінальна відповідальність (ст. 175 КК України). Однак у таких випадках законодавець гарантує звільнення від неї, якщо винна особа добровільно погасить заборгованість. Тобто в такий спосіб держава досягає компромісу з відповідним роботодавцем у конкретній ситуації. І в цьому сенсі її інтереси й інтереси особи узгоджуються. До того ж завдяки такій політиці відбувається профілактика нових правопорушень, оскільки позитивне вирішення кримінально-правового конфлікту пропонує іншим особам не допускати аналогічних правопорушень. Тому вважаємо, що окремо виділяти профілактичну функцію правового заохочення (як це можна зробити за прикладом П. Хряпінського [209, с. 96–97]) недоцільно.

У науковій літературі побутує також позиція, що правове заохочення разом із примусом є спеціальним юридичним засобом забезпечення законності, тобто виконує забезпечувальну (правозабезпечувальну) функцію [67, с. 104]. М. Проніна зазначає, що «забезпечувальна функція заходів заохочення значно ширша, ніж примусових заходів. Вона проявляється не тільки щодо правила поведінки, передбаченого заохочувальною нормою, але і до інших норм. Це стає можливим внаслідок взаємозв'язку змісту правил поведінки відповідних заохочувальних приписів та інших правових норм» [136, с. 150].

Підсумовуючи, зазначимо, що правове заохочення має широке функціональне застосування з метою впливу на поведінку суб'єктів права. Первинні та похідні (вторинні) – і загальносоціальні, і спеціальносоціальні – функції правового заохочення спрямовані на створення умов для розвитку ініціативи, творчості заохочуваних суб'єктів права, а також для відвернення їх неправомірної поведінки та забезпечення дієвості юридичних норм.

Висновки до Розділу 2

1. У другому розділі дисертаційної роботи охарактеризовано поняття й ознаки заохочення як правового засобу, зроблено спробу класифікувати правові заохочення, а також з'ясувати їхні функції.

2. Аналіз наукової літератури щодо поняття «заохочення» у праві дає підстави зробити висновок, що заохочення як засіб правового впливу на поведінку суб'єктів права – це вид правового стимулювання, що спрямований на спонукання суб'єктів права до усвідомленого сумлінного виконання своїх обов'язків і досягнення соціально корисних результатів, що перевищують звичайні вимоги.

Поняття «заохочення» у праві може бути витлумачене в широкому та вузькому розумінні. Запропоновано визначення поняття заохочення у праві в обох таких розуміннях, а також встановлено його первинні і вторинні (секундарні) ознаки.

3. Розмежовано поняття «правове заохочення» з поняттями правового стимулу, правової пільги та правової винагороди, а також проаналізовано наукові підходи до розуміння заохочення у праві як позитивної санкції.

4. У роботі розмежовано поняття суб'єкта правового заохочення та заохочуваного суб'єкта.

Суб'єктом правового заохочення є наділений компетенцією щодо встановлення та (або) застосування заходів заохочення орган публічної адміністрації, посадова особа або інший уповноважений на це суб'єкт права.

Заохочуваним суб'єктом права є фізична особа, яка отримує матеріальні та (або) нематеріальні блага внаслідок здійснення нею заслуженого вчинку (заслуги).

5. Встановлено простий і складний суб'єктний склад відносин щодо застосування заходів заохочення. Простий суб'єктний склад передбачає безпосередню взаємодію суб'єкта правового заохочення та заохочуваного суб'єкта права стосовно застосування заходів заохочення. Складний суб'єктний склад зумовлений ускладненою процедурою застосування правового заохочення, коли застосування тих чи інших видів заохочення пов'язане з поданнями, представленнями, клопотаннями тощо суб'єктів нижчих ланок перед вищим за ієрархією суб'єктом заохочення.

6. Визначено, що об'єктом правового заохочення є суспільні відносини, на які здійснюється стимулювальний вплив внаслідок спрямування мотивації суб'єктів права на добросовісне сумлінне виконання ними своїх обов'язків та досягнення суспільно корисного результату.

7. Змістом правового заохочення є блага матеріального і нематеріального характеру, зокрема надання того чи іншого права або звільнення від виконання обов'язків, тобто ті цінності, які задовольняють інтереси заохочуваних суб'єктів права.

8. Сутністю правового заохочення є здатність задовольняти інтереси заохочуваних суб'єктів права, що, своєю чергою, викликає мотивацію цих суб'єктів до вибору варіанта поведінки, за яку ці заохочення передбачені.

9. Метою правового заохочення є забезпечення дотримання суб'єктами права правомірної поведінки, а також досягнення ними суспільно корисних результатів, що перевершують звичайні вимоги.

10. З метою розкриття юридичної природи правових заохочень, глибшого вивчення їхніх специфічних ознак і зв'язків між ними, проведено їх класифікацію за різноманітними критеріями.

11. Дослідивши функції заохочення як засобу правового впливу на поведінку суб'єктів права, встановлено існування первинних і похідних (вторинних) функцій правових заохочень.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАОХОЧЕНЬ ЯК ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ

3.1 Принципи та підстави застосування правових заохочень¹¹

Як уже було зазначено в попередніх підрозділах, заохочення як засіб правового впливу полягає у стимулюванні поведінки суб'єкта права під дією мотиву, що виникає внаслідок взаємодії потреб та інтересів цієї особи з передбаченими в нормативно-правових приписах конкретними моральними та/або матеріальними благами (із заходами правового заохочення), які вона потенційно може отримати. У підсумку оцінки цієї поведінки компетентним суб'єктом ухвалюється рішення про застосування чи незастосування заходів правового заохочення, вибір їх видів і розмірів. Вочевидь, таке рішення повинно ґрунтуватися на певних нормативних засадах.

Як відомо, принципи – це основні ідеї, вихідні начала будь-якої теорії, концепції, явища. Принципи права виражають сутність системи права загалом, її окремих складових елементів (галузей, інститутів права), а також зумовлюють загальний напрям правового регулювання суспільних відносин. Вони становлять своєрідну систему координат, у межах якої розвивається право, та зосереджують світовий досвід його розвитку [161, с. 221].

Правові заохочення також застосовуються в межах певної системи координат, окресленої принципами застосування заохочення як засобу правового впливу. Саме тому ці принципи виражають специфічні особливості, властиві правовому заохоченню [188, с. 54], а також його функціональну спрямованість.

Серед учених немає одностайності щодо поняття й переліку принципів застосування правових заохочень, зокрема з огляду на галузевий характер частини цих принципів. Наприклад, К. Типікіна виділила такі принципи застосування правових заохочень: принципи заслуг, справедливості, обґрунтованості, персоніфікованості (адресності), гласності, багатоманіття, економії (розумності), своєчасності, шансу, законності [188, с. 54–55].

Стосовно принципів застосування правових заохочень в окремих галузях права, то у трудовому праві І. Рябовол виділив такі принципи: гласності, індивідуалізації, відповідності трудовим заслугам, обмеженості «фонду» правових заохочень, поєднання моральних і матеріальних аспектів заходів заохочення [150, с. 13]. Натомість П. Хряпінський, аналізуючи заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України, вказує на інші принципи застосування правового заохочення: правомірність, соціальну корисність, доцільність, добровільність і своєчасність [209, с. 102].

Наведене демонструє відсутність єдиного підходу серед науковців до систематизації принципів застосування заохочення як засобу правового

Частину матеріалу опубліковано: Барабаш О. О. Принципи застосування заохочення як засобу правового впливу: загальна характеристика / О. О. Барабаш // Форум права. – № 3, ч. 2. – С. 17–22; Барабаш О. О. Заслуга як підстава для застосування заохочення у праві : загальна характеристика / О. О. Барабаш // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2012. – Вип. 19. – С. 11–14.

впливу. З огляду на це спробуємо також провести таку систематизацію й охарактеризувати ті принципи застосування правового заохочення, які, на наш погляд, складають відповідну систему.

Чи не найголовнішим у сфері правозастосування є принцип законності. Як справедливо зазначено в науковій літературі, законність – це явище багатогранне [207, с. 321]. Вона виступає в ролі принципу права, принципу юридичної відповідальності, режиму державного управління суспільством, принципу діяльності посадових осіб і поведінки громадян тощо.

Як відомо, в основі принципу законності лежить обов'язок (вимога) неухильно дотримувати та виконувати нормативно-правові приписи. Принцип законності загалом може бути охарактеризований, зокрема, через такі його властивості. По-перше, так би мовити, через єдність законності, яка полягає в однаковому розумінні правових норм усіма суб'єктами права. По-друге, через рівність усіх цих суб'єктів перед законом. По-третє, через невідворотність юридичної відповідальності тощо [162, с. 97].

У науковій літературі висловлено також позицію, що законність характеризується поєднанням двох ознак: зовнішньої (формальної) – обов'язку виконувати вимоги законів і підзаконних нормативно-правових актів державними органами, посадовими особами, громадянами та різними об'єднаннями; внутрішньої (сутнісної) – наявності науково обґрунтованих і відповідних праву законів; якістю законів [161, с. 446].

Оскільки принцип законності розглядається, зокрема, як принцип юридичної відповідальності [207, с. 322], а застосування правового заохочення вважається виявом позитивного її різновиду, видається підставним розглядати принцип законності як такий, що є принципом застосування заохочення як засобу правового впливу.

У цьому контексті, на наш погляд, принцип законності має виражатися в таких аспектах:

1) встановлення на рівні закону загальних меж правового регулювання сфери застосування правового заохочення, а також закріплення основних заходів заохочення, які можуть задовольняти ті чи інші потреби заохочуваних суб'єктів права. Ідеться про те, що в законі має бути визначено науково обґрунтовані дієві і зрозумілі заходи правового заохочення, через які реалізовуватимуться мотиваційна й інші його функції;

2) встановлення в законі загальних підстав, порядку та принципів застосування суб'єктами правового заохочення заходів правового заохочення до заохочуваних суб'єктів права;

3) відповідність законам підзаконних нормативно-правових актів, що закріплюють додаткові види правових заохочень, а також доповнюють порядок, підстави і принципи їх застосування;

4) неухильне дотримання суб'єктами правового заохочення встановлених законами та підзаконними нормативно-правовими актами підстав, порядку та принципів застосування заохочень.

Стосовно так званого принципу правомірності, який виділяє П. Хряпінський, досліджуючи інститут заохочувальних норм у кримінальному

праві, то навряд чи доцільно виділяти цей принцип поряд із принципом законності застосування правового заохочення, оскільки за суттю другий по глинає перший в інтерпретації, яку наводить автор [209, с. 102].

Більш доцільно виділяти в ролі принципу застосування правового заохочення принцип обґрунтованості. Він передбачає, що всі рішення про застосування заходів такого заохочення повинні ґрунтуватися на конкретних, достовірних фактах [188, с. 54]. Така інтерпретація цього принципу характеризує фактичну обґрунтованість застосування заохочення як засобу правового впливу. Проте видається, що цей принцип передбачає і формальну обґрунтованість, тобто застосування заходів правового заохочення на формально визначених у відповідних нормативно-правових приписах підставах. Причому ці підстави, як і порядок їх застосування, повинні ґрунтуватися на доступних для ознайомлення та розуміння заохочуваними суб'єктами нормам («правилах гри») (докладніше див., напр.: [32, с. 22]). Таку зрозумілість Ю. Голик підносить на рівень принципу зрозумілості [32, с. 22], хоча видається, що, по-перше, можливо, доцільніше говорити про принцип доступності, який має два аспекти (доступність для ознайомлення, тобто об'єктивна доступність, та доступність для розуміння – суб'єктивна доступність), а по-друге, застосування заходів правового заохочення на формально визначених підставах, які є недоступними для ознайомлення та/чи розуміння, не відповідатиме принципу формальної обґрунтованості.

Із принципом обґрунтованості пов'язаний і так званий принцип заслуг, який полягає в тому, що заходи правового заохочення застосовуються лише за заслужений суспільно корисний вчинок. Причому цей вчинок не повинен бути тільки очікуваним. Тобто юридичному схваленню, визнанню з боку суб'єкта правового заохочення підлягають лише реально зроблені заслужені вчинки [188, с. 54] – добросовісні правомірні дії із загально визнаними корисними результатами, що характеризують позитивні цілі та мотиви поведінки заохочуваного суб'єкта.

Із вказаного випливає, що принцип заслуг повністю охоплюється охарактеризованим нами принципом фактичної обґрунтованості. Тож немає доцільності його виділяти.

Близьким за суттю до принципу заслуг є принцип соціальної корисності, відповідно до якого, на думку П. Хряпінського, на високу соціальну оцінку заслуговують такі варіанти правомірної поведінки, у яких поєднання суспільних та особистих інтересів має органічний, природний характер та приводить до соціально корисного результату [209, с. 103]. Науковець наводить приклад встановлення державою заохочувального нормативно-правового припису, що передбачає таку модель поведінки особи, яка з власної волі не доводить початий злочин до кінця, що зумовлює усунення кримінальної відповідальності, якщо фактично вчинене діяння не містить складу іншого злочину (ст. 17 КК України). Науковець зазначає, що принцип соціальної корисності треба розглядати як вияв високої позитивної оцінки суспільством відповідних моделей правомірної поведінки, як міру державного заохочення саме таких вчинків, діяльності, поведінки, юридичні

ознаки (модель) яких чітко визначено в заохочувальній кримінально-правовій нормі [209, с. 103].

Утім, вважаємо, що так званий принцип соціальної корисності, як і принцип заслуг, повністю охоплюється принципом обґрунтованості, оскільки поняття заслуги, за яку підставно (обґрунтовано) особу можна заохотити, передбачає добросовісний правомірний вчинок із загально визнаним корисним результатом [97, с. 164], а такий результат якраз і вказує на соціальну корисність відповідного вчинку.

У науковій літературі виділяють також принцип доцільності застосування правового заохочення. Як зазначає Д. Бочаров, аналізуючи принцип доцільності правозастосовної діяльності, він «має щонайменше два смислові шари. У першому випадку застосування юридичної норми визнається доцільним тоді, коли воно забезпечує досягнення того соціального ефекту, що заради нього було створено норму. Інакше кажучи, доцільність правозастосовної діяльності в цьому розумінні передбачає цілеспрямованість та ефективність такої діяльності. У другому розумінні поняття доцільності співвідноситься з поняттям оптимальності», що «ґрунтується на діалектиці співвідношення мети й способів її досягнення» [21, с. 9]. Отже, доцільність застосування правового заохочення можна розглядати як такий принцип, відповідно до якого правомірна поведінка, передбачена в заохочувальних нормативно-правових приписах, зумовлює вжиття заходів заохочення з огляду, зокрема, на необхідність створення мотивації заохочуваного суб'єкта права на майбутнє, полегшення роботи інших осіб (тобто з метою досягнення соціального ефекту, визначеного у відповідних приписах). Окрім того, доцільним потрібно визнавати лише такий варіант застосування правового заохочення, який дозволяє за визначених умов якнайкраще досягти мети відповідного заходу такого заохочення.

П. Хряпінський відзначає, що значна кількість заохочувальних приписів Особливої частини КК України закликає осіб, що вчинили злочин, здійснити самовикриття, викрити інших осіб, які вчинили злочин, активно співпрацювати з відповідними правоохоронними органами у розкритті справи, що на практиці розвантажує працівників слідчих органів [209, с. 104].

Вочевидь, не кожний правомірний учинок, який привів до соціально корисного результату, зумовлює застосування заходів правового заохочення. За наявності фактичної (заслужений вчинок) і формальної (нормативно-правовий припис) підстав у тих випадках, коли формальна підстава не містить імперативної вимоги для такого застосування, у конкретній ситуації повинна бути встановлена його доцільність. Вказане дає підставу висновувати про факультативний характер принципу доцільності застосування правового заохочення.

К. Типікіна виділяє також принцип шансу, який, на її думку, означає, що кожен суб'єкт, який потрапив у певну систему стимулів, повинен мати шанс отримати який-небудь із них. Імовірність отримання заохочення має бути досить високою, однак у міру, інакше знизиться відповідна активність заохочуваного суб'єкта [188, с. 55].

Видається, що можливість (шанс) отримати правове заохочення не можна вважати самостійним принципом його застосування. До суб'єкта права, який вчинив певні дії, що є фактичною підставою для такого заохочення, воно повинно бути застосоване з урахуванням принципів формальної обґрунтованості та доцільності.

Принцип справедливості полягає в суворій, наскільки це можливо, точній співмірності (пропорційності) конкретного заходу правового заохочення відповідному заслуженому вчинку без дискримінації заохочуваного суб'єкта. У науці загальної теорії права визнано, що принцип пропорційності ґрунтується на ідеї справедливості [128, с. 132]. Крім того, Конституційний Суд України у рішенні від 2 листопада 2004 р № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання вказав, що справедливість, зазвичай, розглядають як властивість права, виражену, зокрема, у рівному юридичному масштабі поведінки, а справедливе застосування норм права передбачає передусім недискримінаційний підхід, неупередженість. Отже, застосування заходів правового заохочення має бути не тільки співмірним заслуженому вчинку, але й неупередженим.

Як відомо, справедливість є загальноправовим принципом (у концепції С. Погребняка – основоположним принципом права, який має статус загального конституційного принципу у правовій системі України [126, с. 31–33; 127, с. 39–74]) і передбачає, зокрема, співмірність між вчинками та нагородами, між заслуженою поведінкою та заохоченням, між злочином і покаранням [35, с. 376]. Вид і розмір правового заохочення повинні відповідати затраченим заохочуваним суб'єктом зусиллям, а також досягнутому ним суспільно корисному результату. Так само як заходи юридичної відповідальності не повинні застосовуватися за діяння, в яких немає вини особи, так і заходи заохочення як засобу правового впливу не повинні бути застосовані, якщо до досягнення суспільно корисного результату не було вільного волевиявлення конкретного суб'єкта [200, с. 59].

Якщо принцип справедливості застосування заохочення як засобу правового впливу передбачає співмірність конкретного заходу правового заохочення відповідному заслуженому вчинку, то принцип індивідуалізації полягає у співмірності такого заходу певним характеристикам конкретного заохочуваного суб'єкта. Тому цей принцип має два аспекти, які умовно назвемо аспектами персоналізації та персоніфікації. Перший аспект означає, що принцип індивідуалізації спрямований на врахування особистісних характеристик заохочуваного суб'єкта (заслуги, соціального статусу, віку, статі тощо), його матеріальних і моральних потреб, інтересів (цей аспект достатньо розкрила Л. Ухова [200, с. 65]). Другий наголошує на тому, що правове заохочення характеризується адресністю, тобто застосовується до конкретного суб'єкта заслуженого вчинку (див., напр.: [188, с. 54]).

П. Хряпінський виділяє пов'язаний із принципом справедливості принцип добровільності, який передбачає усвідомлену свободу вибору особою соціально значущої поведінки. Автор дослідження заохочувальних норм у кримінальному законодавстві України наголошує, що всі без винятку

заохочувальні кримінально-правові приписи просякнуті принципом добровільності [209, с. 105].

На нашу думку, аналізуючи цей принцип у контексті застосування правового заохочення, варто розмежувати добровільність вчинку, за який особа може бути заохочена, та добровільність самого застосування правового заохочення. Такий засіб правового стимулювання особи, як заохочення, за своєю суттю не може бути застосованим за недобровільний вчинок. Якщо особа буде примушуватися до вчинення якихось дій, за які передбачено застосування правових заохочень, то суть останнього втрачається, оскільки в такому разі матиме місце застосування кардинально іншого засобу правового впливу – примусу.

Стосовно добровільності застосування правового заохочення, то необхідність такого застосування може і не залежати безпосередньо від волі суб'єкта цього заохочення. Ідеться про випадки, коли нормативно-правовий припис прямо передбачає необхідність застосування правового заохочення за наявності для цього фактичної підстави. Тому не в усіх випадках застосування заохочення як засобу правового впливу ґрунтуватиметься на принципі добровільності, який, як і принцип доцільності, треба розглядати як факультативний.

Вочевидь, багатократне заохочення одного й того самого суб'єкта не може бути одноманітним, оскільки мотиваційна сила таких заходів слабшатиме [188, с. 54]. Тому застосування правового заохочення повинно ґрунтуватися на принципі багатоманітності, відповідно до якого за різні за служені вчинки мають застосовуватись різні заходи правового заохочення, а використання однакових заходів може бути допустимим за умови фактичної відмінності їх предмета, розміру тощо (наприклад, різний розмір премій, подарунків за різні заслужені вчинки). До того ж цей принцип виражається і в тому, що «персоналізація» заохочуваного суб'єкта (урахування щодо нього принципу індивідуалізації) може зумовлювати вибір за однакові заслужені вчинки різних заходів правового заохочення, враховуючи, зокрема, матеріальні і моральні потреби, інтереси цієї особи. Наприклад, для матеріально забезпеченого заохочуваного суб'єкта нематеріальні заходи правових заохочень (публічне оголошення подяки, занесення прізвища на дошку пошани тощо) можуть бути значно дієвішими, ніж матеріальні, тоді як до матеріально незабезпеченого – навпаки. У цьому сенсі принцип багатоманітності в застосуванні заохочення як засобу правового впливу сприяє виконанню таким засобом мотиваційної функції.

На виконання цієї первинної функції правового заохочення спрямований і принцип публічності (чи, інакше кажучи, хоча цей термін уже дещо застарів, гласності). Мабуть, будь-яке правове заохочення втрачає сенс, якщо його заходи є такими, що не підлягають розголошенню. У такій ситуації або не йдеться про заохочення, або таке заохочення не є правовим. Одна з похідних функцій заохочення як засобу правового впливу полягає у сприянні правовому вихованню суб'єктів права, підвищенню їхньої правової культури, моральних якостей, орієнтуванні на вчинення правомірних вчинків і

запобігання неправомірній, девіантній поведінці (ідеологічно-виховна функція). Виконання цієї функції без дотримання принципу публічності неможливе. Вказаний принцип, з одного боку, сприяє підвищенню авторитету заохочуваного суб'єкта, а з іншого – публічний характер застосування правового заохочення позитивно впливає і на інших осіб, демонструючи їм приклад наслідків заслужених вчинків, сприяючи формуванню в них мотивації, необхідної для суб'єкта правового заохочення.

Принцип розумної періодичності застосування правових заохочень зумовлений тим, що перенасичення заходами заохочення не дає бажаного результату, а то й залишає негативний відбиток на поведінці заохочуваних суб'єктів. Така ситуація може складатися, наприклад, у випадках, коли преміювання працівників стає обов'язковою частиною виплати усім їм заробітної плати («тринадцята зарплата») і вже не здійснює на них стимулювального впливу. Внаслідок цього таке заохочення для роботодавця знецінюється як мотивувальний засіб.

Із принципом розумної періодичності пов'язаний принцип своєчасності застосування заходів правового заохочення, який означає, що такі заходи можуть давати стимулювальний ефект за умови, що заслужений вчинок заохочуваного суб'єкта буде своєчасно оцінений і «винагороджений». Адже, так як застосування заходів негативної юридичної відповідальності обмежене строками, так і застосування заходів правового заохочення не повинно затягуватися в часі, інакше ефект їхнього впливу нівелюватиметься [200, с. 64]. К. Типікіна навіть стверджує, що несвоєчасність правового заохочення – це «рана» для суб'єктів, які його заслужили, і приклад розчарування для інших суб'єктів права. Автор називає несвоєчасність правового заохочення небезпечним «захворюванням», яке необхідно вилікувати, інакше таке заохочення втратить усі свої стимулювальні якості [188, с. 54].

Тепер розгляньмо докладніше підстави для застосування заходів заохочення як засобу впливу на поведінку суб'єктів права. У вітчизняній юридичній науці цьому питанню, на нашу думку, приділено недостатньо уваги. Склалася така ситуація, коли підставам юридичної відповідальності присвячено чимало ґрунтовних наукових досліджень, тоді як проблематиці підстав застосування правових заохочень і поняттю самого такого заохочення, – лише одиниці. І це не дивно, адже на сьогодні заходи примусу та відповідальності є, фактично, основними засобами впливу держави на поведінку інших суб'єктів права. На жаль, правове заохочення досі є лише додатковим засобом правового регулювання. Утім, держава, яка позиціонує себе як правова або така, що прагне стати правовою, повинна забезпечити підвищення питомої ваги нерепресивних, позитивних засобів правового впливу, одним з яких і є правове заохочення. З огляду на це необхідно докладно вивчити таку специфічну характеристику правового заохочення, як його підстава.

Підстава – це вихідна умова, передумова існування того чи іншого явища або системи явищ. Отже, підстава правового заохочення – це вихідна умова, передумова його існування, суть, завдяки якій це заохочення виникає [

188, с. 57].

Чинне законодавство України не містить чіткого переліку підстав для застосування заходів правового заохочення. Для прикладу, підставою для застосування таких заходів, як впливає зі змісту ст. 48 і 143 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України, є успіхи працівника у роботі. Дещо деталізує підставу для застосування заохочення ст. 145 КЗпП України, відповідно до якої працівникам, які успішно та сумлінно виконують свої трудові обов'язки, надаються в першу чергу переваги та пільги у галузі соціально-культурного і житлово-побутового обслуговування (путівки до санаторіїв та будинків відпочинку, поліпшення житлових умов тощо). Таким працівникам надається також перевага при просуванні на роботі.

Аналогічні до наведених у ст. 145 КЗпП України підстави заохочень працівників закріплено і в проекті Трудового кодексу України (ст. 269), однак там наведено дещо інші формулювання, а саме: успіхи у роботі та сумлінне виконання трудових обов'язків.

Відповідно до ст. 146 КЗпП України за особливі трудові заслуги працівники представляються у вищі органи до заохочення, до нагородження орденами, медалями, почесними грамотами, нагрудними значками та до присвоєння почесних звань і звання кращого працівника за певною професією. Отже, законодавець називає ще одну підставу для застосування заходів заохочення: особливі трудові заслуги працівника. Хоча конкретизації поняття таких заслуг ні в КЗпП України, ні в інших актах вітчизняного законодавства немає.

У Трудовому кодексі Російської Федерації питанню заохочення працівників законодавцем присвячено лише ст. 191. Відповідно до неї роботодавець заохочує працівників, які сумлінно виконують трудові обов'язки (оголошує подяку, видає премію, нагороджує цінним подарунком, почесною грамотою, представляє до звання кращого за професією). Інші види заохочень працівників за працю визначаються колективним договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, а також статутами та положеннями про дисципліну. За особливі трудові заслуги перед суспільством і державою працівники можуть бути представлені до державних нагород. Отже, підставами для застосування заходів заохочення до працівників російський законодавець вважає сумлінне виконання працівником трудових обов'язків або його особливі трудові заслуги перед суспільством і державою.

Особливі підстави законодавство встановлює для застосування правових заохочень у вигляді державних нагород. Так, відповідно до Указу Президента України від 18 серпня 1992 р. «Про заснування Почесної відзнаки Президента України» Почесною відзнакою Президента України нагороджуються громадяни за особисті заслуги у розбудові суверенної, демократичної держави, розвитку економіки, науки та культури України, за активну миротворчу, благодійну, милосердну, громадську діяльність.

Указом Президента України від 22 вересня 1996 р. з метою відзначення громадян за видатні особисті досягнення у галузі економічного, науково-технічного, соціально-культурного розвитку та державного будівництва

України встановлено відзнаку Президента України «За заслуги».

А відповідно до ст. 1 Закону України «Про державні нагороди України» державні нагороди України є вищою формою відзначення громадян за видатні заслуги у розвитку економіки, науки, культури, соціальної сфери, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності, за інші заслуги перед Україною.

Проаналізувавши чинне законодавство України, яке встановлює підстави та порядок застосування правових заохочень, можна зробити висновок про взаємозв'язок понять «заслуги» та «правове заохочення», оскільки більшість відповідних правових актів передбачають поняття заслуги в тексті нормативних приписів або навіть закріплюють його безпосередньо в назві самого акта. Незважаючи на це, дефініції цього поняття в чинному законодавстві України немає.

У науковій літературі саме заслугу розглядають як підставу для застосування правових заохочень. При цьому науковці наголошують на недостатньому дослідженні цього поняття. О. Малько зазначає, що «серед понять, перед якими юриспруденція досі у боргу, особливе місце займає поняття «заслуга»... Якщо про правопорушення (як підставу для правового покарання) написано немало праць, то про заслугу (як про підставу для правового заохочення), навпаки, – мало» [97, с. 192]. Чітке окреслення поняття заслуги є необхідною умовою правильної правозастосовної практики, оскільки без формального визначення підстави для застосування правового заохочення неможливо його належно застосувати через вплив суб'єкта заохочення на встановлення наявності чи відсутності такої підстави.

Поняття заслуги й заохочення можна розглядати як причину і наслідок. Причина і наслідок – філософські категорії, що відображають зв'язок, за якого одне явище (причина) визначає інше (наслідок). Будь-яке явище передбачає єдність причини та наслідку. Причина є цілісною, нерозчленованою сутністю, що за своєю природою зумовлює наслідок. Отже, заслуга і є тією причиною правового заохочення.

За тлумачним словником української мови, заслуга – це вчинок, діяльність, гідні поваги, загального визнання, високої оцінки [165, с. 315]. Заслужувати – означає своєю діяльністю, поведінкою викликати до себе певне ставлення з боку кого-небудь; бути гідним чого-небудь; здобути право на що-небудь службою, роботою; бути вартим вивчення, наслідування тощо [165, с. 316].

У науковій літературі поняття «заслуга» розуміють по-різному. Так, В. Кудрявцев визначив заслугу як вчинок, який переважає звичайні вимоги та виражає відповідальне ставлення до свого обов'язку [84, с. 238]. П. Сорокін писав, що «для кожного з нас «заслуженими» є акти (як свої, так і чужі), котрі, по-перше, не суперечать нашим «обов'язковим» шаблонам, по-друге, виходять по своїй «доброчесності» за рамки «обов'язку», внаслідок цього вони добровільні, і ніхто не може претендувати на них, і так само той, хто їх вчиняє, не усвідомлює себе «зобов'язаним» це робити» [168, с. 119].

Характеризуючи категорію «заслуги», В. Баранов розуміє її як два основні юридично значущі варіанти поведінки: «По-перше, це добросовісне точне виконання суб'єктами покладених на них юридичних і громадських обов'язків; по-друге, вчинення суб'єктами суспільних відносин непередбачених правовою нормою таких корисних для... держави діянь, які перевищують звичайні вимоги» [14, с. 36].

Критично оцінив позицію В. Баранова щодо зарахування до поняття заслуги добросовісного й точного виконання обов'язків О. Малько. Науковець наголосив, що правове заохочення має бути наслідком не добросовісного й точного виконання юридичних обов'язків, а їх «перевиконання» [97, с. 195]. Наведене розуміння В. Барановим поняття заслуги критикує й О. Кисельова. На її думку, непередбачені правовою нормою діяння не можуть бути підставою застосування правового заохочення [67, с. 89].

С. Мірошник під заслугою розуміє вчинок, «який у порівнянні зі звичайною правомірною поведінкою характеризується добровільним перевиконанням особою своїх прав і (або) більш якісним перевиконанням покладених на неї обов'язків, результатом чого є виникнення соціально корисного результату» [107, с. 11–12]. А на думку О. Кисельової, ототожнення заслуги та вчинку значно звужує змістову сторону першої з двох правових категорій, розкриваючи лише її зовнішні ознаки, не приділяючи уваги первинним причинам її виникнення. Науковець визначила заслугу як деяку об'єктивну оцінку: «заслуга – це об'єктивна оцінка соціально активної добросовісної поведінки, в основі якої лежать, з одного боку, цілі та мотиви поведінки суб'єкта, а з іншого – реально значуща юридична поведінка, що складає основу заохочення» [67, с. 93].

Варто погодитися з науковим підходом, за яким заслуга є особливою поведінкою, так само як і правопорушення, яке в такому розумінні є прямою протилежністю заслугі [97, с. 197]. Підставою застосування правового заохочення може бути лише реальна, конкретна поведінка, вчинки, а не їх оцінка. Саме тому науковці визначають заслугу через такі поняття, як діяння, діяльність, поведінка, вчинок. Так, Д. Бахрах вважає, що заслуга – це діяння, яке позитивно оцінюють суб'єкти влади [16, с. 363]. На думку Ю. Голика, заслуга – це діяльність, яка є корисною для суспільства [34, с. 47].

О. Малько під заслугою розуміє добросовісний правомірний вчинок, пов'язаний з «перевиконанням» суб'єктом його обов'язків або з досягненням ним загальноновизнаного корисного результату і який виступає підставою для застосування заохочення [97, с. 197]. Науковець характеризує поняття «заслуга» такими ознаками: 1) заслуга пов'язана із соціально активною поведінкою, зі здійсненням позитивних обов'язків; 2) заслуга передбачає добросовісне ставлення особи до її обов'язку. Заслуга включає не тільки зовнішню, об'єктивну дію, але й внутрішнє, суб'єктивне ставлення до дорученої справи, яке характеризує позитивні цілі та мотиви поведінки суб'єкта [84, с. 238]; 3) заслуга пов'язана з «перевиконанням» особою її обов'язків або з досягненням нею загальноновизнаного корисного результату; 4

) заслуга є підставою для застосування заходів правового заохочення так само, як підставою для застосування заходів юридичної відповідальності виступають правопорушення.

Розгляньмо докладніше цю класифікацію заслуг за різними критеріями [97, с. 199–202; 188, с. 87–96].

Залежно від рівня заслуженого вчинку заслуги поділяються на заслуги у виробничій діяльності підприємства, установи; заслуги в діяльності громадських, некомерційних організацій; заслуги в діяльності місцевого самоврядування та муніципальних утворень; заслуги перед державою; заслуги в міжнародних відносинах.

Відповідно до умов здійснення соціально активних дій заслуги поділяють на заслужену поведінку у звичайних (багаторічна добросовісна праця) й екстремальних ситуаціях (мужність, героїзм). К. Типікіна, крім зазначених, за цим критерієм виділяє також заслуги, вчинені в умовах, що в ідрізняються від звичайних, супроводжуються терміновістю, складністю, важливістю, напругою тощо (успішне виконання особливо важливих і складних завдань).

Залежно від характеру досягнутого загальноновизнаного результату заслуги поділяють на реальні (врятування життя, наукове відкриття), тобто ті, що принесли конкретну користь для суспільства, й умовні (відмова від вчинення злочину, добровільне відшкодування збитків, завданих правопорушенням, зразкова поведінка під час відбування покарання у кримінально-виконавчих установах). Залежно від часу досягнення загальноновизнаного корисного результату можна також виділити нагромаджувальні заслуги (довготривала плідна діяльність, служба, праця тощо).

Залежно від суб'єктного складу заслуги можна поділяти на колективні й особисті. Якщо заслужену поведінку вчиняє не одна особа, а декілька чи багато (цех, кафедра, відділення), таку заслугу можна вважати колективною (щодо виокремлення так званих колективних заслуг маємо декі зауваги, про які йтиметься далі).

Відповідно до ступеня соціальної корисності заслуги поділяють на звичайні й особливі (останні, як правило, пов'язані з вищою формою правового заохочення – державними нагородами). До цього списку К.

Типікіна додає виключні, видатні та значні заслуги. Виключні заслуги автор визначає як ті, що мають місце доволі рідко, є винятком, володіють великою, надзвичайною суспільною корисністю та значущістю; видатні – це заслуги, які характеризуються особливими проявленими якостями заохочуваного суб'єкта (творчий підхід, новаторство, оригінальність, талант, винахідливість тощо), тим самим виділяючись з-поміж інших; значні – заслуги, численні за кількістю заслужених дій, які складають заслужену поведінку та мають важливе суспільне значення.

Можливим є також поділ на заслуги невеликого, середнього, високого й особливо високого ступеня – за аналогією до ступенів тяжкості злочинів. Проте в науковій літературі не конкретизовано значення цих «ступенів

заслуженості», на відміну, наприклад, від КК України, який містить чітке визначення ступенів тяжкості злочинів.

Залежно від ставлення особи до свого заслуженого вчинку та його наслідків виділяють заслуги, що вчинені, щиро усвідомлюючи їх корисність, на благо суспільства, не переслідуючи цілі заохочення, та заслуги, вчинені формально, для вигляду, переслідуючи егоїстичні цілі, задля слави та власне заохочення.

Залежно від часу юридичного схвалення заслуги поділяють на ті, які лише гідні схвалення, визнання, і на вже юридично схвалені заслуги.

З урахуванням форми вираження заслуг у законодавстві їх поділяють на власне заслуги й інші моделі заслуженої поведінки. До перших належать, наприклад, просто заслуги, особливі, видатні, виключні, значні, особливо видатні, особисті заслуги тощо, до других – мужність, відвага, видатна плідна діяльність, висока професійна майстерність тощо.

Залежно від галузі (сфери діяльності) заслуги можуть бути: трудовими – це добровільні, бажані, усвідомлено-вольові, добросовісні, суспільно корисні, соціально активні правомірні вчинки працівника, пов'язані з «перевиконанням» ним своїх трудових обов'язків або з досягненням таких результатів у роботі, які переважають за своїми масштабами результати звичайної добросовісної праці і виступають в ролі підстави для застосування заохочення; службові – це добровільні, бажані, усвідомлено-вольові, добросовісні, суспільно корисні, соціально активні правомірні вчинки державного (муніципального) службовця, пов'язані з «перевиконанням» ним своїх службових обов'язків або з досягненням загальноновизнаних корисних результатів, що переважають за своїми масштабами результати звичайної добросовісної (бездоганної) служби і виступають підставою для застосування заохочення; заслуги у сфері освіти, літератури, мистецтва, культури, науки, техніки; заслуги в законодавчій діяльності (у розвитку парламентаризму); заслуги у сфері сільського господарства, житлово-комунального господарства, промисловості, транспорту тощо.

Трудові заслуги також можна поділити на загальні, спеціальні й особливі. Загальні встановлюються КзПП України (Трудовим кодексом) для всіх працівників за трудовим договором. Спеціальні – це заслуги окремих категорій працівників, що визначаються законами, статутами та положеннями про дисципліну, а також заслуги працівників за трудовим договором, що встановлені колективними договорами, правилами внутрішнього трудового розпорядку, положеннями про преміювання, про матеріальне стимулювання працівників тощо. Особливі – заслуги працівників за трудовим договором, які є підставою для представлення їх до заохочення державними нагородами.

Залежно від змісту заслуги за кількісними характеристиками їх поділяють на заслуги, які складаються з одного соціально активного правомірного вчинку, пов'язаного з перевиконанням суб'єктом своїх обов'язків або з досягненням ним загальноновизнаного корисного результату; заслуги, які складаються з декількох таких вчинків (значні); заслуги, що складаються із системних

звичайних суспільно корисних правомірних вчинків (нагромаджувальні).

Як слушно зауважив Р. Сабітов, у багатьох випадках правомірна поведінка не вичерпується однією дією, а складає систему дій – діяльність. Система ж учинків, які скоєні впродовж тривалого часу, визначає внутрішній образ особи [152, с. 150].

За якісними характеристиками виділяють: 1) заслуги, які полягають саме в «перевиконанні» обов'язків незалежно від моменту їх втілення в особливо корисному результаті (наприклад, мужність, відвага, самовідданість під час виконання громадського чи службового обов'язку, під час затримання злочинця, під час пожежі, повені тощо; ініціатива, висока професійна майстерність, оперативність у процесі добросовісного виконання службових, трудових обов'язків); 2) заслуги, які полягають у досягненні суспільно корисного результату, що переважає за своїми масштабами результати звичайних дій («надрезультативність» дій) і виступає вираженням «перевиконання» (для прикладу, видатні досягнення, відкриття; високі показники в роботі, у службовій діяльності; видатні твори науки, літератури, мистецтва; винаходи тощо).

Залежно від характеру та виду правового заохочення заслуги поділяють на такі, які мають наслідком моральне схвалення; що викликають матеріальне схвалення; які зумовлюють морально-матеріальне схвалення; що є підставою для надання додаткових благ; які є підставою для звільнення від різноманітних обтяжень.

Розглядаючи заслугу як підставу застосування правового заохочення на «протипагу» правопорушенню як підставі юридичної відповідальності, вчені-правознавці торкалися поняття юридичного складу заслуги, наголошували на необхідності його розроблення та висловлювали переконання в тому, що для заслуги характерні всі обов'язкові елементи складу правопорушення [188, с. 109–136]. За аналогією зі складом злочину [80, с. 89] можна визначити склад заслуги як сукупність встановлених юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), що визначають суспільно корисний, правомірний вчинок як заслугу.

Склад заслуги є юридичною підставою застосування правового заохочення; умовою правильної кваліфікації заслуг; підставою для визначення виду та розміру заохочення [188, с. 113]. Отже, як і складу правопорушення, складу заслуги властиві суб'єктивні й об'єктивні ознаки, а саме: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона й об'єктивна сторона.

На думку К. Типікіної, суб'єкт заслуги – це фізична осудна особа (індивідуальний суб'єкт) і колективний суб'єкт заслуги (правоздатні юридична особа, творчий колектив, інші об'єднання громадян, які не є юридичними особами, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, регіон, район, місто тощо) [188, с. 113–119].

Отже, К. Типікіна виділяє індивідуального та колективного суб'єктів заслуги, причому перший за аналогією із суб'єктом правопорушення поділяється на загальний і спеціальний. Загальним суб'єктом є фізична осудна особа, тобто така, яка розуміє фактичний характер, значення своїх дій і може

керувати ними.

Як відомо, осудність характеризується двома критеріями: а) юридичним, що передбачає інтелектуальний (здатність усвідомлювати характер і значення своїх дій) і вольовий (здатність керувати своїми діями) елементи; б) медичним, за яким визначається стан психіки суб'єкта під час вчинення заслуги (у суб'єкта заслуженого вчинку не може бути хронічного психічного розладу, тимчасового психічного розладу, слабоумства чи іншого хворобливого стану психіки). Утім, медичний критерій, як ми вже висловлювали припущення, не доцільно застосовувати для визначення заохочуваного суб'єкта заслуженого вчинку. Отож такий суб'єкт, безперечно, має бути праводієздатним і не обов'язково деліктоздатним, а тим паче – осудним. Для прикладу, імовірні випадки, коли суб'єктом заслуженого вчинку, який претендуватиме на отримання правового заохочення, буде неповнолітній до чотирнадцяти років. Останній володітиме мінімальним обсягом цивільної дієздатності, але не буде деліктоздатним та осудним. І незважаючи на це, він може врятувати життя людини та бути представленим до нагородження державною медаллю «За врятоване життя» (ст. 8 Закону України «Про державні нагороди України»). Тому, на наш погляд, загальний суб'єкт заслуги не має характеризуватися ознакою осудності.

Спеціальним індивідуальним суб'єктом заслуги можуть виступати: 1) залежно від державно-правового становища: громадянин, іноземець, особа без громадянства, особа з подвійним громадянством; 2) за демографічними ознаками: за статтю – чоловік, жінка, за віком – повнолітній, неповнолітній; 3) залежно від сфери діяльності, в якій здійснюються заслуги: державний службовець, військовослужбовець, службовець органу місцевого самоврядування, працівник комерційної чи некомерційної організації; діяч науки, культури, літератури, мистецтва тощо; 4) залежно від статусу особи, пов'язаного із вчиненням нею злочину: підозрюваний; обвинувачений; підсудний; засуджений, який відбуває покарання; засуджений після відбуття покарання; особа, яка була раніше судимою; 5) інші суб'єкти заслуги залежно від інших обставин. Наприклад, залежно від моменту застосування заохочення (за життя чи після смерті, тобто посмертно), наявності чи відсутності в суб'єкта заслуги статусу раніше заохоченого суб'єкта за минулі вчинені ним заслуги (суб'єкти, які вперше або повторно претендують на правове заохочення).

Стосовно описаного К. Типікіною колективного суб'єкта заслуги, то важко погодитися з тим, що суб'єктом заслуги можуть бути регіони, райони, міста та інші населені пункти. У правозастосовній практиці були випадки нагородження засобами правового заохочення населених пунктів (наприклад присвоєння статусу «Місто-герой»), але це, радше, виняток з правил, ніж загальне правило, за яким можна виокремлювати ознаки суб'єкта заслуги. За потреби можна навіть стверджувати, що будь-який предмет, експлуатований людиною, може бути суб'єктом заслуги, і знайти на підтвердження цьому аргументи (наприклад, державну нагороду свого часу мав відомий крейсер «Аврора», а не його екіпаж). Проте, навіряд чи такий підхід суб'єкта

заохочення до визначення заохочуваного суб'єкта та застосування правових заохочень можна вважати належно обґрунтованим (на це в одній зі статей звернув увагу Д. Гудима [44, с. 69]). Видається, що подібні випадки у правозастосовній практиці є наслідком політичних, а не юридичних міркувань. І тому ці випадки потрібно розглядати як, так би мовити, правові аномалії, а не вважати загальним правилом.

Інша ситуація постежується тоді, коли багато заходів правового заохочення (як-от подяки, грамоти) застосовуються до юридичних осіб, їх відділень, підрозділів, цехів тощо. Утім, зрозуміло, що за діяльністю будь-якого такого «утворення» стоять конкретні особистості. Тому пропонуємо стосовно визначення де-факто суб'єкта заслуги керуватися вітчизняним правилом про визначення суб'єкта злочину, згідно з яким не можуть бути визнані останнім юридичні особи [80, с. 148]. Очевидно, що коли говорити про внесок кожного учасника того чи іншого колективного утворення в досягнення так званої колективної заслуги, то такий внесок не може бути однаковим. Тому неоднаковою є й заслуга. Розкриваючи поняття заслуги як певний вчинок, поведінку, що виникає внаслідок спонукального (мотивувального) впливу інтересів, потреб, важко уявити реальним суб'єктом заслуги щось інше, ніж людину – фізичну особу. Підтвердження такого висновку ми побачимо далі, аналізуючи суб'єктивну сторону заслуженого вчинку (заслуги).

Отже, на наш погляд, виділення колективного суб'єкта заслуги в розумінні К. Типікіної є недостатньо обґрунтованим. Природа такого суб'єкта є похідною від природи суб'єкта індивідуального. Тому колективний суб'єкт заслуги може бути таким де-юре, проте де-факто суб'єктом заслуги буде одна або декілька фізичних осіб, які є, наприклад, учасниками (акціонерами) юридичної особи, працівниками якогось її підрозділу, членами територіальної громади населеного пункту тощо.

Під об'єктом заслуги розуміють суспільні відносини, на які спрямований заслужений вчинок [188, с. 120]. Р. Сабітов зауважив, що «об'єктом позитивної діяльності особи є суспільні відносини... Оскільки об'єктом неправомірної суспільно небезпечної поведінки (злочину) є суспільні відносини, то чи не логічно припустити, що об'єктом правомірної соціально корисної дії також є суспільні відносини? ...Об'єктом посткримінальної правомірної поведінки є ті... суспільні відносини, яким правомірною поведінкою приноситься реальна користь: відносини політичні, господарські, трудові, відносини власності тощо. Предметом правомірної діяльності будуть ті матеріальні утворення, на які особа впливає і за їх посередництвом сприяє відновленню, зміцненню та розвитку... суспільних відносин» [152, с. 148–150].

О. Караваєв також вважає, що об'єктом заохочуваного вчинку є суспільні відносини, які мають такі елементи: 1) безпосередні об'єкти, на які спрямований заохочуваний вчинок (зокрема правопорядок, соціально-економічний і політичний лад, інтереси громадянського суспільства та держави, життя, честь, здоров'я, авторитет, популярність людини, власність,

безпека та інші конкретні блага, цінності, яким приноситься реальна користь у зв'язку із вчиненням заслуженого вчинку); 2) суб'єкти, які виступають сторонами в заохочувальних правовідносинах; 3) заохочувальні норми як елементи реальних правовідносин. Суб'єкт заохочуваного вчинку, впливаючи на конкретний об'єкт, прагне до настання позитивних наслідків; між суб'єктом й об'єктом заохочувальних правовідносин виникає зв'язок, який стосується обов'язків цього суб'єкта [64, с. 86].

Заслуга охоплює не тільки об'єктивну дію, що виражається «ззовні», але й суб'єктивне ставлення особи до цієї дії. «Свідома вольова регуляція супроводжує всі етапи зовнішньої поведінки аж до настання результату; оцінка зробленого вчинку у свідомості людини зберігається і після його закінчення» [169, с. 102].

Розроблені в науці положення про суб'єктивну сторону правопорушення прийнятні і для суб'єктивної сторони заслуги з тією різницею, що свідомість, воля, мотиви, мета, емоції у правопорушника спрямовані на досягнення антисоціальних цілей, на «руйнування», «пошкодження» суспільних відносин.

Суб'єктивна сторона заслуги – це сукупність ознак, що характеризують суб'єктивне ставлення особи до свого заслуженого вчинку та його наслідків [188, с. 122]. Вона охоплює свідомо-вольову й емоційну сфери заслуженої дії та передбачає психічне ставлення особи до заслуги та її наслідків. Це ставлення характеризується усвідомленням фактичної сторони дій суб'єкта заслуги, їх корисності для суспільства й держави. У цьому випадку важливо, щоб таке ставлення було сумлінним (чесним). Адже заслуга – це сумлінний (бездоганний) вчинок.

Свідомий характер заслуженої дії виявляється у здатності відповідного суб'єкта адекватно сприймати характер заслуги та прогнозувати її наслідки у вигляді загальноновизнаного корисного результату, що перевершує за своїми масштабами результати звичайних дій. Вольовий характер заслуженої дії пов'язаний з бажанням суб'єкта права перевиконати свої обов'язки або досягти надрезультату, а отже, і з бажанням настання наслідків у вигляді такого результату. Заслуга – не обов'язковий, примусовий, а добровільний вчинок. Цілком зрозуміло, що який-небудь вчинок, здійснений під погрозою чи примусом, не може кваліфікуватися як заслуга.

Наведене ще раз доводить недостатню обґрунтованість позиції про виділення колективного суб'єкта заслуги, адже такі суб'єкти, як держава, юридичні особи, їх відділення, цехи тощо об'єктивно не можуть мати будь-якого психічного, свідомо-вольового ставлення до їхніх дій, які власне «їхніми» можна вважати лише умовно. Саме тому доцільно розмежовувати суб'єктів заслуги де-юре і де-факто. За такого розмежування колективний суб'єкт заслуги вважатиметься таким де-юре, а де-факто суб'єктом відповідної заслуги буде фізична особа, яка «входить» до де-юре суб'єкта заслуги.

Без урахування суб'єктивного ставлення до свого вчинку навряд чи можливо вибрати конкретну міру заохочення. Щобільше, людина може

зробити добрий вчинок, щиро вірячи в його корисність і не прагнучи одержати правове заохочення. У цьому випадку така поведінка може заслуговувати максимально можливого заохочення. В. Белінський писав, що «тільки у чесній і безкорисливій діяльності полягає умова людської гідності, тільки у силі волі полягає умова наших успіхів на обраному терені» (цит. за: [189, с. 139]). Але якщо особа формально вчинила корисні дії з метою задоволення своїх вузькоegoїстичних цілей, пристосовуючись до умов і створюючи лише видимість корисності, то міра заохочення в цьому випадку повинна бути іншою.

Коли провести аналогію зі суб'єктивною стороною правопорушення, яка передбачає дві форми вини – умисел і необережність, – то в описаних вище ситуаціях також можна вбачати дві форми суб'єктивного ставлення особи до свого заслуженого вчинку, подібні до умислу й необережності. Від них частково й залежить вид і міра правового заохочення.

С. Мірошник називає свідомо-вольову сферу суб'єктивної сторони правомірною вчинку відзначеннями, які можна застосувати й до суб'єктивної сторони заслуги, та зазначає, що «відзначення як елемент суб'єктивної сторони є суб'єктивне, внутрішнє, не нав'язане ззовні ставлення людини до суспільно корисного вчинку та його результатів, в основі якого лежить бажання людини досягти успіху. Відзначення та вина як елементи суб'єктивної сторони діяння є симетричними оціночними поняттями, які виконують подібні функції (відзначення пов'язані з позитивною поведінкою з погляду права, вина – з негативною). Відзначення – це дзеркальне відображення вини» [107, с. 11].

Емоційна сфера суб'єктивної сторони заслуги охоплює мотиви, мету й емоції. Будь-яка вольова дія свідомої особи виходить з певних мотивів і спрямовується на досягнення конкретної мети. Р. Сабітов зазначив, що цінність правомірної поведінки підвищується, якщо вона ґрунтується на патріотичних мотивах, свідомому підпорядкуванні особистих інтересів громадським, свідомої переконаності в необхідності дотримання і виконання кримінально-правових приписів [152, с. 150]. Як наголошує Н. Гущина, «пряма вказівка на конкретні заходи заохочення формує мотиваційно-стимулюючі механізми добровільної свідомої поведінки, що перевищує встановлені стандарти» [43, с. 69].

Як вже ми не раз зауважували, мотив – це внутрішнє спонукання, рушійна сила вчинку людини, що визначає його зміст і допомагає глибше розкрити психічне ставлення особи до вчиненого [80, с. 184] (механізм виникнення мотиву в людини було докладно розглянуто в попередньому розділі).

Мета – це уявлення про бажаний результат, якого прагне досягти особа і який визначає спрямованість діяння [80, с. 184]. Мету заслуженого вчинку слід відрізнити від його наслідків, оскільки вона пов'язана з психічною діяльністю суб'єкта заслуги, з його уявою, баченням моделі результату певних дій. Наслідки ж виражають реальний результат. Отже, метою заслуги є уявлення особи про бажаний загальновизнаний корисний результат, що

перевищує за своїми масштабами результати звичайних дій.

Переживання й почуття суб'єкта заслуги надають психічним процесам певний фон, сприяють виникненню мотиву і мети, звужують сфери свідомості та бажань.

Отже, суб'єктивну сторону заслуги характеризують такі суб'єктивні ознаки [188, с. 127]: 1) суб'єктивне (психічне) ставлення особи до заслуги та її наслідків, «відзначення», що виражається у двох формах: а) коли суб'єкт заслуги щиро усвідомлює суспільну корисність своїх дій і бажає їх вчинення, передбачає можливість або неминучість настання сприятливих наслідків у вигляді загальноновизнаного корисного результату, що перевищує за своїми масштабами результати звичайних дій (надрезультат), і бажає їх настання для загального блага; б) коли суб'єкт заслуги формально усвідомлює суспільну корисність своїх дій і здійснює їх лише для вигляду, маючи на меті одержати правове заохочення, передбачає можливість або неминучість настання надрезультату та прагне до його настання тільки заради того, щоб бути заохоченим, відзначеним, прославленим; 2) мотив; 3) мета; 4) емоції.

Суб'єктивна сторона заслуги є обов'язковим елементом складу заслуги та підлягає встановленню під час кваліфікації певного вчинку як заслуженого, дає змогу відмежувати заслугу від звичайної правомірної поведінки та впливає на вибір конкретного заходу заохочення [188, с. 128].

Загалом суб'єктивна сторона заслуги розкриває соціально-психологічний механізм здійснення заслуженого вчинку, у якому виявляється воля, спрямована на досягнення встановленої мети. При цьому суб'єкт заслуги усвідомлює, що своїм вчинком приносить користь особистості, колективу, державі, суспільству.

Аналогічно до складу правопорушення склад заслуги містить і такий необхідний елемент, як об'єктивну сторону заслуженого вчинку.

П. Сорокін писав, що «для того, аби послуга могла кваліфікуватися як послуга, недостатньо, щоб вона була тільки у свідомості суб'єкта послуги; в цьому випадку вона невідома нікому, і тому не може викликати ніякої нагородної реакції. Послуга, як і злочин, повинна так чи інакше вирватися у зовнішніх діях і вчинках. Послуга реалізується у низці «добродесних» актів» [169, с. 91, 103]. В. Кудрявцев писав про вчинок як про акт людської поведінки, виражений у тій чи іншій конкретній формі – фізичній дії, слові, жесті тощо, – яка впливає на навколишнє середовище та зумовлює різноманітні наслідки [82, с. 142].

Об'єктивна сторона заслуги – це вираження заслуги в об'єктивній дійсності; сукупність зовнішніх ознак, що характеризують заслужений вчинок, а саме: власне заслужений вчинок; його наслідки; причинний зв'язок між заслуженим вчинком і його наслідками.

Для більш повної, всебічної характеристики об'єктивної сторони заслуги беруться до уваги так звані факультативні (додаткові) ознаки: час, місце, обстановка, засоби та способи здійснення заслуженого вчинку.

Заслуга – це добровільний, бажаний, свідомо-вольовий, сумлінний, соціально активний правомірний вчинок, пов'язаний з «перевиконанням» суб'єктом своїх обов'язків або з досягненням ним загально визнаного корисного результату, що перевершує за своїми масштабами результати звичайних дій і виступає підставою для застосування заохочення [188, с. 129].

Отже, виходячи з наведеної дефініції, заслужений вчинок повинен бути суспільно корисним і правомірним, добровільним, сумлінним (фізичний або психічний примус неприпустимий), виступає тільки у формі суспільно корисної соціально активної дії (фізичні дії, слова, жести, спів тощо) та має бути пов'язаний з «перевиконанням» суб'єктом його обов'язків або з досягненням ним загально визнаного корисного результату, що перевершує за своїми масштабами результати звичайних дій.

Наслідки заслуженого вчинку – це принесена користь людині, суспільству, державі, загально визнаний корисний результат, що перевершує за своїми масштабами результати звичайних дій (надрезультат).

Для кваліфікації того чи іншого вчинку як заслуженого потрібно встановити прямий причиновий зв'язок між заслуженим вчинком і суспільно корисними наслідками, що настали в результаті його вчинення. Вони повинні закономірно впливати із заслуженого вчинку.

Причиновий зв'язок – це об'єктивно наявний зв'язок між причиною та наслідком [80, с. 138]. Цей зв'язок характеризується такими ознаками: а) має об'єктивний, пізнавальний характер; б) для його встановлення необхідні спеціальні знання (у науці, літературі, мистецтві тощо); в) наслідки завжди настають після заслуженого вчинку, вони впливають з нього (в іншому випадку причинового зв'язку бути не може); г) заслужений вчинок у своєму розвитку повинен викликати такі наслідки [188, с. 133].

Спосіб – це метод, прийом вчинення заслуги (наприклад, за допомогою певних прийомів, методів зроблено відкриття, створено видатний твір, винахід, досягнуто високих результатів у певній діяльності тощо).

Під час кваліфікації дії як заслуги важливими з огляду на подальше визначення виду та міри правового заохочення можуть бути обстановка, час і місце здійснення заслуженого вчинку.

Обстановка – це конкретні об'єктивно-предметні умови, в яких здійснюється такий вчинок. Наприклад, заслуга може мати місце у звичайних для її суб'єкта умовах (багаторічна сумлінна трудова діяльність на якомусь підприємстві, домашня обстановка під час створення видатних творів науки, літератури, мистецтва тощо), або в екстремальних умовах (героїзм, відвага, рішучість, своєчасність, оперативність, професіоналізм тощо, виявлені, зокрема, у ході затримання та знешкодження злочинця, у надзвичайних, особливо складних ситуаціях, що передбачають ризик для життя).

Місце здійснення заслуженого вчинку – це певна територія або місце, де здійснюється заслужений вчинок (палаюча будівля; територія підприємства тощо).

Час здійснення заслуженого вчинку – це часовий проміжок, упродовж якого здійснюється заслужений вчинок (багаторічна сумлінна праця, тривала бездоганна служба, вияв героїзму під час бою, пожежі, стихійного лиха тощо).

Об'єктивна сторона заслуги надає змогу відмежувати один склад заслуги від іншого; впливає на кваліфікацію вчинку як власне заслуги; сприяє встановленню суб'єктивної сторони заслуженого вчинку; розкриває характер заслуги як її якісну сторону; допомагає визначити наслідки за заслуженого вчинку (його кількісну сторону) [188, с. 134].

Загальнотеоретичні знання про склад заслуги необхідні для юридичної науки та правозастосовної практики, оскільки допомагають кваліфікувати той чи інший суспільно корисний вчинок як заслугу, визначити вид і міру правового заохочення, запобігти зловживанням владними повноваженнями у сфері заохочувальної діяльності, формалізувати можливості розсуду суб'єктів заохочення.

3.2 Державні нагороди як вища форма заохочень у вітчизняному праві

Правове заохочення суб'єкта права з боку держави виражає визнання заслуг особистості, ступінь корисності її діяльності для суспільства, слугує ефективним стимулом у розвитку професійної й суспільно-політичної активності заохочуваної особи.

Як зазначено в Законі України «Про державні нагороди України», державні нагороди є вищою формою відзначення громадян за видатні заслуги у розвитку економіки, науки, культури, соціальної сфери, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності, за інші заслуги перед Україною.

Виділення державних нагород як найвищої форми (виду) в системі засобів правового стимулювання зумовлене їх значущістю, яка полягає, зокрема, у:

- 1) застосуванні таких нагород для відзначення заслуги найвищого порядку, найбільшої державної і суспільної значущості;
- 2) виокремленні державних нагород на рівні законодавства, що також передбачає правову регламентацію їх встановлення та застосування;
- 3) відзначенні від імені держави;
- 4) державному та суспільному визнанні публічних заслуг;
- 5) складності та багаторівневості процедури нагородження;
- 6) найвищому місці державних нагород в офіційній ієрархії заохочень;
- 7) гарантуванні державою [192, с. 143–144].

До державних нагород в Україна належать: звання Герой України; ордени; медалі; відзнака «Іменна вогнепальна зброя»; почесні звання України

; Державні премії України; президентські відзнаки.

Державні нагороди є реакцією суспільства та держави на заслужені вчинки суб'єктів права.

Відповідно до ст. 106 Конституції України Президент України нагороджує державними нагородами, встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними, однак повноваження щодо встановлення державних нагород належить Верховній Раді України, оскільки відповідно до ст. 92 Конституції України державні нагороди встановлюються лише Законами України.

На думку О. Кисельової, нагороди є специфічними позитивними санкціями, що стимулюють досить значну, соціально корисну поведінку в межах держави: «Можна визначити державні нагороди як вищу (виключну) позитивну міру (форму) заохочення, «найсолідший юридичний пряник», оскільки вони пов'язані з великими благами, почесною, славою. Вони супроводжуються офіційною, урочистою процедурою» [67, с. 134].

Особливу юридичну силу державних нагород України щодо інших правових заохочень підтверджують, зокрема, такі положення:

1. Державним нагородам властивий особливий суб'єкт їхнього закріплення. Як вже було згадано, відповідно до ст. 92 Конституції України, а також ст. 1 Закону України «Про державні нагороди України» вони встановлюються лише Законами України, які приймаються єдиним законодавчим органом – Верховною Радою України.

Згідно зі ст. 4 вказаного Закону главою держави – Президентом України затверджуються статут – для звання Герой України та кожного ордена, а також положення – для інших державних нагород. Ці статuti й положення визначають підстави для нагородження, містять опис державної нагороди, а також встановлюють порядок нагородження, вручення, носіння державних нагород тощо.

2. Для державних нагород характерний особливий суб'єкт нагородження – Президент України (ст. 5 Закону України «Про державні нагороди України»).

3. Основні стадії нагородного процесу регламентовані на законодавчому рівні.

4. Особам, які відзначені державними нагородами, надаються передбачені чинним законодавством України додаткові пільги.

5. Юридично регламентована процедура нагородження, носіння, поновлення та позбавлення державних нагород.

Ю. Агешин наголошує, що «стимульовальна дія нагород розпочинається з моменту їх заснування. Саме поява можливості удостоїтися честі бути нагородженим стає стимулятором поведінки, формує в людини установки, спрямовані на досягнення поставленої цілі» [4, с. 143].

О. Кисельова вважає, що, враховуючи особливість заслуг, які відзначаються орденами та медалями, їх можна розглядати як універсальний політико-правовий спосіб впливу на особу. Водночас почесні звання та інші правові заохочення застосовуються за значно менші заслуги з урахуванням

професійної належності [67, с. 137].

Для подальшого дослідження важливо визначити обсяг поняття «нагородна система держави». Під цим терміном розуміють «встановлені державою вищі відзнаки громадян за видатні заслуги у розвитку економіки, науки, культури, соціальної сфери, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності, за інші заслуги перед Україною, а також підстави та порядок нагородження, правила вручення і носіння державних нагород України тощо. Відносини у нагородній системі регулюються нормами Конституції України, Закону «Про державні нагороди України», указами Президента України, що видаються відповідно до цього закону» [110, с. 14–15].

На думку О. Дьоміна, нагородна система держави – це цілісний комплекс соціальних явищ, зумовлений об'єктивними й суб'єктивними закономірностями і потребами держави та суспільства, який усвідомлений і постійно перебуває у використанні держави й соціуму для досягнення своїх цілей; «це політичний і соціальний інститут, який забезпечує реалізацію функцій нагород. Нагородна система держави є сукупністю всіх її нагород і заохочень, встановлених і присуджуваних органами вищої державної влади, а також правові та нормативні документи, які містять перелік заходів, що забезпечують її існування та функціонування» [45, с. 98].

Нагородна система держави завжди є правовим утворенням, що формується окремими державними органами з виготовленням відповідних документів, які регламентують процес встановлення, присудження та видачі державних нагород, підтверджують законність нагородження та володіння ними, їх носіння, а також визначають правила користування нагороджених осіб правами відносно нагород і виконання ними обов'язків [45, с. 98].

Є. Трофімов під нагородною системою держави розуміє «нормативно встановлену чи визнану державою сукупність державних нагород, використовуваних в установленому порядку уповноваженими органами публічної влади та соціальними інститутами» [192, с. 68].

Отож поняття «нагородна система держави», фактично, охоплює лише державні нагороди, які є об'єктом нашого дослідження в цьому підрозділі. Тому зазначене поняття розумітимемо в описаному значенні, щоправда, воно не є загальноприйнятим. Так, Д. Коритько пропонує зараховувати до обсягу змісту поняття «нагородна система держави» всі нагороди, які існують у державі, для стимулювання позитивної правової активності, а саме: 1) державні нагороди; 2) відзнаки Верховної Ради України; 3) відзнаки Кабінету Міністрів України; 4) відзнаки міністерств, відомств, державних комісій, інших центральних органів виконавчої влади; 5) відзнаки адміністративно-територіальних одиниць (органів місцевого самоврядування); 6) відзнаки державних організацій; 7) відзнаки недержавних організацій та інших інституцій [77, с. 210].

Д. Коритько виокремлює поняття «система державних нагород», яке співвідноситься з поняттям «нагородна система держави» як частина і ціле. Системою державних нагород науковець вважає нормативно визначену

побудову всіх державних нагород відповідно до міри їх значущості. Остання визначається за такими критеріями:

- 1) заслугами, які відзначаються певною нагородою відповідно до статутів або положень;
- 2) категорією осіб, які відзначаються державною нагородою;
- 3) умовами (цензами) нагородження [77, с. 210].

Законом України «Про державні нагороди України» визначено систему державних нагород. Така нормативна фіксація побудови системи державних нагород дає змогу визначити цінність державної нагороди (і для держави, і для соціуму), ієрархію державних нагород, їх соціальну значущість і відповідність між собою [77, с. 212].

1. Вищим ступенем відзнаки в Україні є звання Герой України, яке присвоюється громадянам України за здійснення визначного героїського вчинку або визначного трудового досягнення.

Відповідно до Статуту звання Герой України особі, удостоєній цієї нагороди, вручається орден «Золота Зірка» за здійснення визначного героїського вчинку або орден Держави – за визначні трудові досягнення. Причому Герой України, удостоєний ордена «Золота Зірка», у разі здійснення ним визначних трудових досягнень може бути удостоєний ордена Держави, а Герой України, удостоєний ордена Держави, у разі здійснення ним героїського вчинку може бути удостоєний ордена «Золота Зірка». Присвоєння звання Герой України вдруге з удостоєнням одного й того ж ордена не провадиться.

Найвищий ступінь звання Герой України також підкреслюється порядком носіння нагородних атрибутів. Згідно із зазначеним Статутом орден звання Герой України носить на лівому боці грудей. За наявності у відзначеного інших державних нагород України зазначений орден розміщується вище від них. У разі коли Герой України удостоєний ордена «Золота Зірка» і ордена Держави, носять обидва. Замість ордена особа, удостоєна звання Герой України, може носити мініатюру ордена, яка розміщується вище від мініатюр і планок інших державних нагород України.

2. Наступними за ієрархією в нагородній системі держави йдуть ордени України. Більшість з них є багатоступеневими, що дозволяє забезпечити додатковий стимулювальний вплив на мотивацію осіб до досягнення вищого ступеня відповідної нагороди.

В Україні встановлено такі ордени:

- орден Свободи, підставою нагородження яким у законодавстві визначено видатні та особливі заслуги громадян в утвердженні суверенітету та незалежності України, консолідації українського суспільства, розвитку демократії, соціально-економічних та політичних реформ, відстоювання конституційних прав і свобод людини і громадянина;
- орден князя Ярослава Мудрого, що передбачає п'ять ступенів і призначений для нагородження громадян за видатні заслуги перед Україною у галузі державного будівництва, зміцнення

міжнародного авторитету України, розвитку економіки, науки, освіти, культури, мистецтва, охорони здоров'я, за визначні благодійницьку, гуманістичну та громадську діяльність;

– орден «За заслуги» трьох ступенів, яким відзначаються заслуги громадян в економічній, науковій, соціально-культурній, військовій, державній, громадській та інших сферах суспільної діяльності;

– орден Богдана Хмельницького трьох ступенів, яким нагороджують громадян України за особливі заслуги в захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, у зміцненні обороноздатності та безпеки України;

– орден «За мужність» трьох ступенів, який призначений для військовослужбовців, працівників правоохоронних органів та інших осіб за їх особисті мужність і героїзм, виявлені під час рятування людей, матеріальних цінностей, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, у боротьбі зі злочинністю, а також в інших випадках при виконанні військового, службового, громадянського обов'язку в умовах, пов'язаних з ризиком для життя;

– орден княгині Ольги трьох ступенів, що встановлений для спеціального заохочуваного суб'єкта – жінок, які відзначилися заслугами в державній, виробничій, громадській, науковій, освітянській, культурній, благодійницькій та інших сферах суспільної діяльності, вихованні дітей у сім'ї;

– орден Данила Галицького – для нагородження військовослужбовців Збройних сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, осіб рядового і начальницького складу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також державних службовців за значний особистий внесок у розбудову України, сумлінне та бездоганне служіння Українському народу;

– орден «За доблесну шахтарську працю» трьох ступенів, який встановлено для відзначення громадян за видатні трудові досягнення у видобутку вугілля, залізної руди, руди кольорових і рідкісних металів, марганцевих та уранових руд, шахтобудуванні.

3. Після орденів нижче за ієрархією державних нагород у нагородній системі держави виступають медалі. Відповідно до ст. 8 Закону України «Про державні нагороди України» встановлено такі медалі:

– медаль «За військову службу Україні». Цієї медалі можуть удостоїтися військовослужбовці Збройних сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, а також Державної спеціальної служби транспорту, інших осіб за мужність і відвагу, самовіддані дії, виявлені в захисті державних інтересів України;

– медаль «За бездоганну службу» трьох ступенів, яка призначена для нагородження осіб офіцерського складу і прапорщиків Збройних сил України, рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, військ Цивільної оборони, які досягли високих показників у бойовій і професійній підготовці, є взірцем вірності присязі та виконання військового (службового) обов'язку, успішно керують підлеглими, зразково виконують інші військові обов'язки;

– медаль «Захиснику Вітчизни». Ця нагорода призначена для нагородження ветеранів війни, осіб, на яких поширюється Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», осіб, які брали участь у визволенні України від фашистських загарбників, та інших громадян України за виявлені у захисті державних інтересів особисті мужність і відвагу, зміцнення обороноздатності та безпеки України;

– медаль «За врятоване життя». Цією медаллю нагороджують громадян за порятунок життя людини, активну благодійну, гуманістичну та іншу діяльність у справі охорони здоров'я громадян, запобігання нещасним випадкам з людьми.

4. Відзнака «Іменна вогнепальна зброя» іде за медалями в ієрархічній структурі нагородної системи України та встановлена для нагородження офіцерського складу Збройних сил України, Державної прикордонної служби України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, органів Міністерства внутрішніх справ України, а також Державної спеціальної служби транспорту та державних службовців, які мають офіцерське звання, за визначні заслуги в забезпеченні обороноздатності України, недоторканності її державного кордону, підтримці високої бойової готовності військ, зміцненні національної безпеки, боротьбі зі злочинністю, захисті конституційних прав і свобод громадян, за бездоганну багаторічну службу, зразкове виконання військового та службового обов'язку, виявлені при цьому честь і доблесть.

5. Почесні звання України присвоюються особам, які працюють у відповідній галузі економічної та соціально-культурної сфери, як правило, не менше ніж десять років, мають високі трудові досягнення і професійну майстерність, якщо інше не встановлено положенням про почесне звання України. В Україні встановлено 41 почесне звання. Ці звання найменуються за назвами відповідних професій. Серед них особливо почесне, на нашу думку, – звання «Мати-героїня».

6. Державні премії України встановлено у ст. 11 Закону України «Про державні нагороди України», а саме:

– Національна премія України імені Тараса Шевченка, що призначена для відзначення за найвидатніші твори літератури та мистецтва, публіцистики та журналістики, які є вершинним духовним надбанням Українського народу, утверджують високі гуманістичні ідеали, збагачують історичну пам'ять народу, його національну свідомість і самобутність, спрямовані на державотворення та демократизацію українського суспільства;

– Державна премія України у галузі науки та техніки, встановлена за такі заслуги: а) видатні наукові дослідження, які сприяють дальшому розвитку гуманітарних, природничих і технічних наук, позитивно впливають на суспільний прогрес і утверджують високий авторитет вітчизняної науки у світі; б) розроблення та впровадження нової техніки, матеріалів і технологій, нових способів і методів лікування та профілактики захворювань, що відповідають рівню світових досягнень; в) роботи, які становлять значний внесок у вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки; г) створення підручників для середніх загальноосвітніх, професійних навчально-виховних, вищих навчальних закладів, що відповідають сучасним вимогам і сприяють ефективному опануванню знань, істотно впливають на поліпшення підготовки майбутніх спеціалістів;

– Державна премія України у галузі архітектури, слугує для відзначення заслуг зі створення видатних житлово-цивільних і промислових архітектурних комплексів, будівель і споруд, роботи в галузі містобудування, ландшафтної архітектури, упорядження міст і селищ, реставрації пам'яток архітектури та містобудування, наукові праці з теорії та історії архітектури, що мають важливе значення для дальшого розвитку вітчизняної архітектури і містобудування та здобули широке громадське визнання;

– Державна премія України імені Олександра Довженка, призначена для удостоєння видатних внесків у розвиток українського кіномистецтва;

– Державна премія України в галузі освіти, що встановлена за видатні досягнення в галузі освіти та ділиться за номінаціями: дошкільна і позашкільна освіта; загальна середня освіта; професійно-технічна освіта; вища освіта; наукові досягнення в галузі освіти.

7. Відповідно до ст. 12 Закону України «Про державні нагороди України» Президент України відповідно до Конституції України встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними. Вказане положення суперечить ст. 92 Конституції України, а також ст. 1 цього Закону, якими закріплено, що державні нагороди встановлюються лише Законами України.

Проте з моменту прийняття зазначеного Закону у 2000 р. Президентом України таки було встановлено низку державних відзнак:

– медаль «За працю і звитягу», що слугує для нагородження громадян України за вагомий особистий внесок у розвиток економічної,

науково-технічної, соціально-культурної, військової, державної, громадської та інших сфер діяльності, багаторічну сумлінну працю, зразкове виконання службових обов'язків;

– ювілейна медаль «60 років визволення України від фашистських загарбників», заснована на відзначення 60-ї річниці визволення України від фашистських загарбників для нагородження учасників бойових дій у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років;

– Хрест Івана Мазепи, яким нагороджують громадян за значний внесок у відродження національної культурно-мистецької, духовної, архітектурної, військово-історичної спадщини, заслуги у державотворчій, дипломатичній, гуманістичній, науковій, просвітницькій і благодійній діяльності;

– ювілейна медаль «20 років незалежності України», встановлена для відзначення громадян з нагоди 20-ї річниці незалежності України за значний особистий внесок у становлення незалежності України, утвердження її суверенітету та зміцнення міжнародного авторитету, заслуги у державотворчій, соціально-економічній і громадсько-політичній діяльності, сумлінне та бездоганне служіння Українському народу.

Погоджуємося з Д. Коритьком, що «визначена державою ієрархія системи державних нагород не є ключовим принципом визначення значущості для кожного окремо взятого індивіда, який внаслідок власного світосприйняття, професійної приналежності, відношення до влади тощо, може надавати більшого значення тій чи іншій нагороді (наприклад – бойова відзнака більшістю військовослужбовців цінується вище, ніж будь-яка цивільна; професійне визнання на рівні Державної премії для окремих осіб є більш вагомим, ніж інші нагороди)» [77, с. 212].

З наведеної вище структури системи державних нагород України цілком зрозуміло, що вона є дуже громіздкою та перенасичена різноманітними нагородами, а щонайгірше – оціночними формулюваннями підстав для нагородження.

Формулювання «за значні заслуги», «за видатний внесок» тощо аж ніяк не сприяють об'єктивності присудженню цих нагород. Окрім того, у багатьох нагород, як бачимо, формулювання підстав якщо не ідентичні, то дуже схожі. Важко зрозуміти логіку законодавця під час їх встановлення. Ці формулювання настільки приблизні та «розмиті», що фактично дають суб'єктові заохочення можливість самостійно оцінювати ті або інші заслуги без огляду на законодавчі критерії, яких, по суті, і немає.

У контексті загальнотеоретичних проблем функціонування нагородної системи України деякий інтерес становить Концепція вдосконалення нагородної справи в Україні, що схвалена Указом Президента України від 18 серпня 2005 р. У цьому документі зазначено, що основні проблеми реалізації державної нагородної політики спричинені, насамперед, відходом від демократичних принципів нагородження та полягають в необ'єктивності

оцінки в деяких випадках заслуг відзначених державними нагородами осіб, невідповідності кількості нагороджених реальним показникам економічного, соціального розвитку держави, масовому відзначенні всупереч законодавству осіб з нагоди різних дат адміністративно-територіальних одиниць, окремих населених пунктів, підприємств, організацій та установ, нерідко без погодження й обговорення в установленому порядку пропозицій, без додержання вимог щодо послідовності та періодичності відзначення, що призвело до безпідставно різкого зростання кількості нагороджень.

Важко не погодитися із зазначеним формулюванням. Справді, така практика, як приурочення державних нагород до різноманітних ювілеїв (50-, 60-річчя тощо) не сприяє зміцненню авторитету державних нагород. Як влучно зазначає О. Кисельова, «не можна сказати, що це найбільш «творчий» вік, частіше за все це нагорода за минулі заслуги, що відзначені лише у пенсійному віці». Правозастосовувач повинен пам'ятати, що нагорода (тим паче державна) – це не дорогий подарунок на день народження, а сильний стимул для активізації людського потенціалу, найбільш повна дія якого виявляється не лише в теперішньому часі, але й у перспективі [67, с. 143].

У зазначеній Концепції згадано ще одну вагому проблему – проблему суб'єктивізму. У документі відзначено непоодинокі факти суб'єктивізму, допущені деякими керівниками центральних і місцевих органів виконавчої влади у визначенні кандидатур для нагородження, що посилювало недовіру до органів державної влади, ставило під сумнів об'єктивність оцінки заслуг кандидатів, поданих до нагородження, уможлиблювало зловживання та корупцію. Серед нагороджених необґрунтовано високою була частка керівників, державних службовців, що не відповідає соціальній структурі суспільства. Організація нагородної справи не була достатньо прозорою, була закритою для широкої громадськості, не було створено умов для належного контролю з боку суспільства за вирішенням питань у цій сфері.

Державні нагороди дедалі частіше стають інструментом політики, популізму, задоволення кон'юнктурних амбіцій. Особливо перед виборами органи влади активізують свою нагородну діяльність. Відбувається масове «надання» нагород, звань, премій за невідомо чим «заслужену» поведінку [67, с. 145]. О. Кисельова слушно наводить слова Ш. Монтеск'є, який говорив, що «великі нагороди слугують ознакою занепаду... поява таких нагород вказує на те, основні начала правління зіпсовані, що, з однієї сторони, поняття честі втратило попередню силу, а з другої – ослабли громадські добродіє» [67, с. 145].

Вказане не окреслює повного переліку проблем у сфері застосування державних нагород, які має розв'язати держава. В уже згадуваній Концепції вдосконалення нагородної справи в Україні було визначено низку заходів, спрямованих на вдосконалення цієї сфери діяльності держави, зокрема:

– удосконалення процедури внесення клопотань про нагородження, забезпечення ефективної взаємодії органів державної влади, які забезпечують реалізацію нагородної політики в Україні;

– запровадження прозорого механізму визначення кількості осіб, які можуть бути нагороджені, з урахуванням, зокрема, кількості працюючих у регіонах, галузях господарства та інших сферах діяльності, суспільної значущості відповідної діяльності, забезпечення внесення центральними та місцевими органами виконавчої влади подань про нагородження після узгодження кандидатур зазначеними органами й органами місцевого самоврядування, які готуються на підставі клопотань трудових колективів підприємств, установ, організацій, а також творчих і професійних спілок, політичних партій та громадських організацій, що мають всеукраїнський статус;

– забезпечення гласного висунення кандидатур для нагородження у трудових колективах підприємств, установ, організацій незалежно від типу і форми власності, максимальної відкритості проходження пропозицій щодо нагородження через відповідні комісії та державні органи з використанням можливостей відповідних веб-сторінок центральних та місцевих органів виконавчої влади.

Утім, все-таки доводиться констатувати, що зазначені заходи не були виконані або, якщо й виконані, то з незначним ефектом, оскільки з часу схвалення зазначеної Концепції у 2005 р. ситуація у сфері застосування державних нагород кардинально у кращий бік не змінилася. Розв'язання означених проблем дасть змогу забезпечити державним нагородам України необхідний авторитет, що сприятиме якіснішому стимулювальному впливу на поведінку суб'єктів права.

3.3 Умови ефективності заохочення як правового засобу¹²

До проблематики ефективності засобів правового регулювання дедалі частіше звертаються науковці-правники. Без сумніву, заохочення як засіб впливу на поведінку суб'єктів права також потребує дослідження його ефективності. На користь цього свідчить те, що, як зазначає Н. Гущина, виокремлення критеріїв ефективності вказаного правового засобу дозволить визначити, наскільки правові норми, в яких цей засіб закріплений, є елементом ціннісних орієнтацій у загальному зв'язку норми права та правомірної поведінки людини [43, с. 160]. Крім того, виявлення умов ефективності заохочень у праві є важливою передумовою удосконалення правотворчої та правозастосовної практик.

Перш ніж аналізувати умови ефективності заохочення у праві, охарактеризуємо поняття «ефективність». О. Малько визначає його як властивість когось-небудь або чогось-небудь, що призводить до необхідних результатів [98, с. 160]. На думку О. Кисельової, ефективними є лише ті правові засоби, які зумовлюють потрібні, тобто суспільно корисні,

Частина матеріалу опубліковано: Барабаш О. О. Умови ефективності заохочення у праві: загальна характеристика / О. О. Барабаш // Митна справа. – 2012. – № 5, ч. 2, кн. 1. – С. 13–20; Барабаш О. О. До питання про умови ефективності заохочення як правового засобу впливу на поведінку суб'єктів права / О. О. Барабаш // Матер. звіт. наук. конф. ф-ту з підготовки слідчих (Львів, 25 березня 2011 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – С. 361–363.

результати. Отримання, так би мовити, негативних наслідків взагалі не дозволяє говорити про ефективність юридичних засобів. До того ж ефективність правових засобів – це не просто результат («ефект»), а «робота» юридичних засобів впливу, виражена в досягненні поставленої мети або в отриманні позитивного результату на шляху до її досягнення. Тобто поняття «ефективність» виступає узагальненим вираженням проблеми раціональних способів досягнення мети [67, с. 162].

В. Козлов вважає, що ефективність – це функціонально-цільова категорія [71, с. 9]. Вона тісно пов'язана і з функцією, виконуваною, наприклад, правовими заохоченнями, і з метою, поставленою перед ними. Про ефективність заходів правового заохочення можна судити лише на підставі тих результатів, до яких призводить реалізація цього засобу правового впливу. Ефективність такого засобу завжди реальна, а можлива ефективність – це, по суті, ще не ефективність [67, с. 163].

О. Кисельова наголошує, що ефективність правових засобів не означає тільки повного збігу результату реалізації і мети. Якщо вони збігаються, це найбільш бажаний, оптимальний варіант. Але й розбіжність результату та мети (звичайно, за наявності позитивного результату) дозволяє говорити про ефективність правового засобу, хоча, можливо, і в меншій мірі [67, с. 163].

Н. Гущина вважає, що під ефективністю заохочувальних норм треба розуміти ступінь відповідності рівня правомірності урегульованих заохочувальними нормами відносин більш високому оптимальному рівню правомірності в конкретній сфері [43, с. 174].

На думку О. Кисельової, правильним є критичний підхід до тих визначень ефективності, в яких її ототожнено тільки з її оптимальним варіантом. Ефективність навіть окремо взятого правового засобу може мати в різний час і при неоднакових умовах різні рівні. У науковій літературі їх диференційовано по-різному. Проте сам факт їх виділення здатний принести велику практичну користь, оскільки націлює правотворчі органи на роботу щодо вдосконалення чинних та створення нових, більш ефективних правових положень [67, с. 163].

«Оптимальна ефективність» – поняття більш вузьке за своїм змістом, ніж загальне поняття ефективності. Це не що інше, як найвищий її ступінь. Тому не можна погодитися з думкою авторів, які стверджують, що ефективність є складовою частиною оптимальності, оскільки цілком оче- видним є протилежне: оптимальність виступає однією з окремих характеристик ефективності. Оптимальність того чи іншого правового засобу означає, що окреслені ним цілі досягнуті в повному обсязі, у найкоротші терміни, за мінімальних соціальних витрат тощо. Ефективність же правових засобів варто розуміти не тільки як досягнення максимально корисних наслідків, а й як одержання просто позитивного результату [149, с. 89].

Способом вимірювання ефективності, її критерієм заведено вважати соціальну цінність [172, с. 124]. Так, О. Малько наголошує на тому, що ефективність – це ступінь реалізації соціальної цінності правових стимулів (зокрема правових заохочень), задоволення інтересів людей і, в підсумку,

упорядкування суспільних відносин. На його думку, ефективність – це своєрідна «продуктивність праці» соціальної цінності правових стимулів, коефіцієнт їх корисної дії [97, с. 160].

На думку П. Рабіновича, якість регулятивного впливу об'єктивного юридичного права на суспільні відносини відображається через такі показники: цінність юридичного регулювання (характеризується його позитивною значущістю для задоволення потреб існування та розвитку людини, соціальних спільнот, об'єднань, усього суспільства); економність юридичного регулювання (характеризується обсягом соціальних витрат – предметно-речових, фінансових, кадрових, часових, фізично-людських тощо, – необхідних для досягнення його мети); ефективність юридичного регулювання (характеризується співвідношенням його реальних результатів з метою такого регулювання – передбачуваними та бажаними для правотворчого органу результатами) [139, с. 171–172]. При цьому під результатами здійснення юридичного регулювання треба розуміти ті реальні зміни в суспільних відносинах, що сталися внаслідок його практичного здійснення.

Заслуговує підтримки думка авторів, які стверджують, що ефективність правової норми визначається тим, наскільки її реалізація сприяє досягненню цілей, поставлених перед правовим регулюванням (тобто ступенем досягнення відповідних цілей). Мета, своєю чергою, – це лише ідеальний уявний образ цінності. Критерій ефективності полягає у ступені досягнення певних цінностей, тоді як сама ефективність виступає здійсненою цінністю. У зв'язку з цим, мабуть, не соціальна цінність виступає в ролі однієї з передумов ефективності правової норми, як вважають Ф. Фаткуллін і Л.

Чулюкин [202, с. 31], а, навпаки, – ефективність є передумовою соціальної цінності. Правові засоби, що дають негативний результат, навряд чи можна назвати соціально цінними, в той час як ті з них, які ефективно регулюють суспільні відносини, безсумнівно, тією чи іншою мірою цінні для суспільства [67, с. 165].

Для ефективної дії правових засобів необхідними є деякі умови. Під поняттям «умови» розуміють сукупність тих незалежних від причини явищ, які перетворюють сконцентровану у причині можливість породження наслідку на актуально існуючу дійсність» [86, с. 262]. А умовами ефективності є обставини, які, з одного боку, сприяють найбільшій реалізації цінності права, що дозволяє повніше задовольняти інтереси людей, а з іншого – супутні фактори для дій індивіда щодо досягнення цієї цінності, для її використання [98, с. 161–162].

Автори одного з посібників з теорії держави і права називають такі основні чинники, що забезпечують ефективність правового регулювання: відповідність вимог норм права рівню соціально-економічного розвитку суспільства; рівень досконалості законодавства; рівень правової культури громадян [187, с. 264–265].

П. Рабінович вважає, що загальна ефективність юридичного регулювання забезпечується: ефективністю самого «матеріального» закону (

нормативно-юридичного акта); ефективністю процедурно-процесуального механізму застосування закону; ефективністю діяльності із застосування й реалізації закону [139, с. 172–173].

Науковець виокремлює загальносоціальні та спеціально-соціальні (юридичні) передумови ефективності юридичної норми [139, с. 173–174].

До загальносоціальних передумов П. Рабінович зараховує: відповідність норми об'єктивним законам (закономірностям) існування й розвитку людини та суспільства; відповідність норми конкретно-історичним умовам її функціонування, реальним можливостям її здійснення (матеріальним, духовним, часовим, кадровим та ін.), оперативне реагування нормотворців на зміну цих умов і можливостей; відповідність норми реальним потребам та інтересам тих суб'єктів, відносини між якими вона має регулювати; відповідність норми стану правосвідомості і моралі, рівню загальної культури згаданих суб'єктів; відповідність норми висновкам праводержавознавства, а також тих наук (суспільних, природничих, технічних), які «предметно» вивчають об'єкти, що перебувають у сфері юридичного регулювання; відповідність норми загальним закономірностям самоорганізації системних явищ і закономірностям цілеспрямованої організації таких явищ [139, с. 173].

До юридичних (спеціально-соціальних) передумов ефективності належать: відповідність норми об'єктивним право-державним закономірностям юридичного регулювання (наприклад, законам системності, яка є несумісною з неузгодженістю, суперечливістю, прогалинністю структурних елементів кожної юридичної системи або із відсутністю обов'язкових структурних елементів кожної юридичної норми чи необхідним залежностям між процедурно-процесуальними та матеріальними юридичними нормами); наявність у суспільстві режиму законності, неухильне здійснення принципів юридичної відповідальності (особливо принципу її невідворотності); домінування в суспільній свідомості, у громадській думці шанобливого, поважного ставлення до права, його високий престиж серед державних службовців і більшості населення [139, с. 174].

У юридичній літературі є дещо інше бачення юридичних передумов ефективності. До таких зараховують: правове закріплення домінантних потреб суспільства; предметну визначеність діяльності правотворчого органу; визначеність меж правового регулювання; зумовленість правотворчої діяльності об'єктивними умовами розвитку суспільства; зміну сфери й типу правового регулювання; особливості правотворчості як результату творчого процесу; системність законодавства; досконалість юридичної техніки; чітке визначення видів юридичної відповідальності, що настає за порушення нормативних приписів, механізму її реалізації [186, с. 314–315].

О. Малько виділив такі умови ефективності правових стимулів, одним із різновидів яких є правове заохочення: адекватність правових стимулів (форми) інтересам, мотивам і установкам (змісту); досконалість законодавства та правозастосовної діяльності; рівень правової культури суспільства й окремої

особистості; стан законності; створення конкретної, чіткої, зрозумілої й доступної кожному громадянину системи стимулів у праві; індивідуальний і диференційований підходи до реалізації стимулів; системна єдність, комплексність у використанні стимулів тощо [97, с. 162–164].

Відповідно до концепції Н. Гущиної, щоб довести припис заохочувальної норми до реалізації і забезпечити переведення нормативних приписів у реальну практику, досягаючи оптимального ефекту, необхідні: максимальна відповідність заохочувальної норми об'єктивним соціально-економічним та іншим потребам суспільства; відповідність інтересів, виражених у нормі і представлених виконавцям; високий рівень правосвідомості громадян, заінтересованих у реалізації заохочувальних норм; наявність необхідних матеріальних, організаційних та інших ресурсів для застосування заохочувальних норм; відповідна правова інформативність і правова культура посадових осіб, які забезпечують реалізацію правових актів, заохочувальних норм; вибір правозастосовувачем із декількох можливостей, що надані правом, однієї, найбільш оптимальної та адекватної правовій ситуації, що виникла; наявність ефективних забезпечувальних позитивних санкцій, що передбачають заохочення за особливо корисну заслужену правомірну поведінку, пов'язану з переведенням нормативних приписів у соціальну практику [43, с. 177–178].

Видається, що найбільш важливою умовою ефективності правових заохочень, яку виділяють, по суті, усі дослідники, є необхідність врахування об'єктивних закономірностей суспільного розвитку.

Якщо правотворчий орган не зважає на об'єктивні закономірності, ігнорує їх, то й норми, в яких закріплюються заохочення, будуть або безрезультатними, або шкідливими, і саме життя раніше чи пізніше змусить врегулювати суспільні відносини так, щоб вони відповідали вимогам об'єктивних законів суспільства. Як справедливо зазначають А. Венгеров і А. Міцкевич, право тільки тоді найбільш ефективно закріпить різні матеріальні і моральні стимули, коли вони будуть викликані до життя об'єктивними потребами, інтересами передових соціальних сил суспільства [25, с. 20].

Тісно переплітається з умовою відповідності суспільним закономірностям умова, яку виділяє О. Малько, а саме: адекватність правових стимулів (форми) інтересам, мотивам і установкам (змісту). Це означає, що, встановлюючи у правових актах ці юридичні засоби, важливо враховувати залежність сприйняття інформації від особливостей особистості: соціально-демографічних (стать, вік, освітній рівень тощо), морально-психологічних (ставлення до суспільства, до права загалом, вольові якості тощо) та ін. Суть і складність стимулювання полягає в тому, щоб домогтися максимальної відповідності запропонованого стимулу належним мотивам, цілям, установкам суб'єктів [97, с. 162].

Соціально-економічні зміни, що відбуваються в сучасному житті суспільства, не можуть не впливати (причому істотно) на ефективність тих чи інших правових заохочень. Свій зовнішній вираз об'єктивні закономірності суспільного розвитку одержують в потребах й інтересах, а во

ни, як відомо, змінні. Створювані у процесі правотворчості норми, які закріплюють правові заохочення, повинні найбільш оптимально поєднувати в собі назрілі потреби й інтереси не тільки держави і суспільства, а й особистості. Недооблік чийхось інтересів або їх повне ігнорування, безумовно, призведе до зниження ефективності правового припису. У зв'язку з цим треба систематично виявляти ті з них, які не повною мірою відповідають умовам, що змінилися, скасовувати застарілі, вносити зміни і видавати нові правові заохочення [67, с. 166].

На думку О. Кисельової, умовою ефективності заходів заохочення є правильне визначення мети, поставленої перед цим різновидом правових засобів. А правильність постановки мети й ефективність заохочень залежать від обліку їх функціональних особливостей, тобто мета і функції взаємозумовлені [67, с. 166].

Без сумніву, функціональні особливості правових заохочень мають бути враховані і під час уточнення мети конкретної норми, і в разі формування змісту всіх елементів заохочувального положення. Інакше це призведе до невідповідності окремих елементів заохочувальної норми, до неясності норм і суперечливості правозастосовної практики. Проте, видається, що зазначена умова повністю охоплюється змістом умови про відповідність суспільним закономірностям.

Зміст заохочувальних норм повинен бути точним, по змозі коротким і зрозумілим, в однакові терміни повинен вкладатися однаковий зміст. Від ступеня виконання цих вимог значно залежить рівень ефективності вказаного різновиду юридичних засобів. «Поганий текст правового акта, неточність його формулювань, невизначеність використаних у ньому термінів не тільки породжують тяганину, але й створюють можливість для неправильного застосування правових норм» [58, с. 83]. Як відзначає А. Ушаков, «важко назвати яку-небудь іншу сферу суспільного життя, де неточність слова, розрив між думкою і словом, між законодавцем і читачем мали би результатом такі іноді важкі наслідки, як у сфері права» [201, с. 80].

Для підвищення ефективності правових заохочень правотворчий орган повинен постійно модифікувати їх систему з уваги на зміни різних чинників (насамперед економічних і соціальних). Для законодавця важливо враховувати і часовий знос цих юридичних інструментів. Так, матеріальне заохочення, якщо воно залишається на одному і тому ж рівні, з часом втрачає свою стимулювальну роль [97, с. 162].

Аби стимули здійснювали дієвий спонукальний вплив, необхідно, з одного боку, щоб держава і суспільство були в стані забезпечити його реальне здійснення, а з іншого – щоб «стимульований суб'єкт» був зацікавлений у цьому стимулі.

Правові стимули повинні досить повно і точно відображати суть спрямовувального впливу. Ось чому однією з важливих умов підвищення їх ефективності є створення конкретної і чіткої, зрозумілої і доступної кожному громадянину системи стимулювання, націленої на вирішення найактуальніших завдань особистості і суспільства [97, с. 163].

Необхідною умовою ефективності заохочень є вдосконалення правозастосовної практики.

Суб'єкти правових відносин, будучи обмеженими у своїх діях рамками прав та обов'язків цього правового положення, водночас покликані зайняти активну життєву позицію, проявити ініціативу, внести особистий внесок у здійснення адресованої їм норми. Як відзначається в літературі, «недобросовісний або невмілий правозастосовувач може звести нанівець зусилля законодавця» [122, с. 202].

Особистий внесок суб'єкта заохочення може бути різним і визначається не тільки і не стільки його суб'єктивним розсудом, скільки видовими особливостями нормативно-правових приписів. Якщо в категоричних розпорядженнях цей внесок встановлений у мінімальному обсязі, то в заохочувальних він є максимальним. Отже, обліку властивостей і особливостей суб'єктів правових заохочень має надаватися особливе значення [67, с. 167–168]. Стан суб'єктів правових заохочень виражається в їх правовій культурі, професіоналізмі, правосвідомості, прагненні максимально використовувати потенціал правових положень та активізувати творчу активність особистості тощо.

Законодавець, встановлюючи правові заохочення, повинен враховувати ступінь вираженості цих властивостей у майбутніх суб'єктах заохочення. Інакше його задум може бути неправильно витлумачений і адресат заохочувальних норм може або взагалі відмовитися від реалізації заохочення, що міститься в них (покликаючись на відсутність необхідних коштів), або, неправильно зрозумівши його мету, створити таке конкретизуюче положення, яке із стимулу перетвориться на антистимул [67, с. 167–168].

Отже, завдання законодавця полягає не просто в спрямуванні регульовального впливу на ті чи інші відносини, а й у вихованні суб'єкта заохочення, в організації його найбільш доцільної діяльності.

Заохочення діє в системі правових та інших соціальних норм. Тож законодавець завдяки дії інших різновидів соціальних норм може значно підвищити ту чи іншу властивість суб'єктів права. Такими заходами можуть бути: створення творчого мікроклімату в трудовому колективі і в різних ланках державної влади та управління, підвищення рівня правової культури та правосвідомості тощо. Ці дії самі собою є умовами ефективності будь-яких правових приписів, зокрема й заохочувальних [67, с. 167–168].

У зв'язку з тим, що заохочення надають суб'єктам їх застосування можливість повної реалізації свого творчого потенціалу відповідно до локальних особливостей та умов, бажаним є супровід їх видання активізацією інформованості про найближчі і перспективні цілі заохочувальних приписів, проведенням різних заходів соціально-економічного і культурно-виховного характеру.

Для ефективного впливу правових стимулів потрібна їх системна єдність. Варто погодитися з А. Екімовим у тому, що «необхідним є вміле поєднання стимулів. Це означає, що стимулювання одних дій не повинно придушуватися стимулюванням інших. Стимули «працюють» тільки в

системній єдності. Так, стимулювання кількості випущеної продукції не повинно негативно позначатися на значенні стимулів, що забезпечують якісні показники» [213, с. 97].

Однак при всій комплексності, системній єдності необхідно в кожному конкретному випадку виділяти головні стимули. У цьому полягає мистецтво суб'єкта управління (законодавця та правозастосовувача).

На нашу думку, вплив на поведінку суб'єктів права за посередництва правового заохочення може здійснюватися і на нормативному, і на правозастосовному рівні. Тому ефективність правових заохочень залежить не тільки від якості їх правотворчого оформлення, але й від особливостей діяльності самого суб'єкта заохочення. З огляду на це, з урахуванням вищенаведених позицій науковців щодо означеного питання, вважаємо за доцільне виділити умови ефективності правового заохочення, які повинні забезпечуватися на правотворчому рівні, і ті, які повинні дотримуватися на рівні правозастосування.

Отож до умов ефективності правового заохочення, які повинні забезпечуватися на правотворчому рівні, на наш погляд, слід зарахувати:

1) відповідність закріплюваних правових заохочень потребам та інтересам держави й суспільства. Вказане передбачає необхідність закріплення саме тих видів правових заохочень, які здатні задовольняти потреби та інтереси заохочуваних суб'єктів права, що, своєю чергою, зумовлюватиме позитивну мотивацію цих суб'єктів до вибору тих варіантів поведінки, які запропоновані державою та вигідні їй. Ця умова також охоплює необхідність зміни, реформування системи правових заохочень відповідно до змін потреб та інтересів соціуму і держави, тобто повинна забезпечуватись актуальність вказаних правових засобів;

2) реальність нормативного забезпечення застосування правових заохочень матеріально-технічними та іншими необхідними ресурсами (будь-які закріплювані заходи заохочення повинні бути здійсненими, тобто реальними з урахуванням наявних соціально-економічних умов життя. В іншому випадку примарні, обіцяні, але не надані заходи заохочення не матимуть жодного стимулювального ефекту, окрім негативного);

3) забезпечення системності в нормативному закріпленні правових заохочень. Правові заохочення повинні бути закріплені в системній єдності і з іншими видами правових стимулів, і у своїй внутрішній структурі. Система правових стимулів загалом і правових заохочень зокрема повинна бути чіткою та зрозумілою;

4) чітке формулювання складів заслуг, за які передбачені заходи заохочення, а також дотримання інших правил юридичної техніки. Заслуга є підставою для застосування правового заохочення. З огляду на це дуже важливим є чітке формулювання та зрозумілість дій, учинків, за які до заохочуваного суб'єкта можуть застосовуватися заходи заохочення. Дотримання цієї умови є вагомим також у контексті звуження коридору для суб'єктивного розсуду суб'єкта заохочення і, як наслідок, – для зменшення зловживань з його боку. Необхідно також дотримуватися й інших правил

юридичної техніки, як-от однозначність застосовуваної термінології, лаконічність викладу нормативно-правових приписів тощо;

5) нормативне закріплення процедури застосування правових заохочень яка урегульовувала б діяльність суб'єктів заохочення щодо їх застосування. Адже, як відомо, будь-які процедурні норми слугують забезпеченню дотримання прав зацікавлених осіб. Крім того, ця умова є також необхідною для самих суб'єктів заохочення, оскільки дуже часто ними виступають органи державної влади та місцевого самоврядування, які повинні діяти в порядку, встановленому законом. Відсутність такого порядку, по суті, унеможлиблює заохочувальну діяльність цих суб'єктів.

До умов, які повинні забезпечуватися на правозастосовному рівні, можна зарахувати:

1) законність застосування правових заохочень, що передбачає дотримання однойменного принципу застосування правового заохочення. Він полягає, зокрема, у суворому дотриманні нормативно встановлених підстав та порядку застосування цього виду юридичних стимулів;

2) вибір оптимальних видів та розмірів правових заохочень. Ця умова полягає в застосуванні суб'єктами заохочення в кожному конкретному випадку таких видів правових заохочень та їх розмірів, які забезпечували б належний стимулювальний вплив на заохочуваних суб'єктів права через спрямування мотивації цих суб'єктів. Вибір відповідних параметрів повинен здійснюватися з урахуванням принципів застосування правових заохочень, зокрема принципів пропорційності та індивідуалізації.

3) своєчасність застосування правових заохочень. Без дотримання цієї умови навіть за досконалого виконання всіх інших умов правове заохочення не забезпечить бажаного стимулювального впливу на суб'єктів права.

3.4 Деякі проблеми вітчизняної практики застосування заохочення як правового засобу

Вивчення проблематики заохочення у вітчизняному праві, а також аналіз стану практики застосування правових заохочень, зокрема державних нагород, дає підстави говорити про наявність істотних недоліків у цій сфері, що зумовлює потребу пошуку шляхів оптимізації, тобто підвищення ефективності застосування виду правового засобу. Це дозволить, серед іншого, вплинути на скорочення фактів корупції в «заохочувальній» державній діяльності [37, с. 149–150].

Внаслідок того, що поняття заслуги в законодавстві України не визначено, а підстави застосування правових заохочень визначено в нормативно-правових актах за допомогою оціночних понять, суб'єкти правового заохочення мають можливість для широкого розсуду стосовно того, що саме можна вважати «заслугами», «видатними заслугами», «особливими заслугами», «значними заслугами», «винятковими заслугами», «видатними досягненнями», «великим внеском», «сумлінним виконанням обов'язків», «високими показниками в роботі» тощо.

Наслідком цього є різноманітні зловживання у сфері застосування правових заохочень [189, с. 154].

Різні види заслуг, можливо, не випадково дещо розмито сформульовано в нормативно-правових актах. І тут має значення не тільки те, що заслуги складно об'єктивно і конкретно виразити й докладно встановити за різноманітні види соціально корисної діяльності, а також і те, що в цьому не зацікавлені владні структури, ті чи інші посадові особи. Як зазначає О. Малько їм вигідніше, щоб заслуги були сформульовані абстрактно, нечітко, тому що так легше маніпулювати заохочувальними засобами (див.: [96, с. 25]).

Саме тому важливо на законодавчому рівні роз'яснити, що розуміється під вищеназваними термінами, за допомогою яких у нормативно-правових актах визначено підстави для застосування правового заохочення. У законодавстві вкрай важливо закріпити поняття заслуги, докладно описати підстави для заохочення, чітко визначити склади заслуг, адже йдеться про моделі заслуженої поведінки, яка не повинна давати простору для суб'єктивізму та зловживань у правозастосовній діяльності (у разі оцінювання заслуг і призначення заохочення). Особливо під час здійснення такої функції заохочення, як оцінювальна, зміст якої зводиться до того, що компетентний орган дає офіційну позитивну оцінку заслуженій поведінці, публічно визнає і схвалює її, відображає ступінь корисності діяльності для суспільства, виділяє кращих осіб, гідних заохочення.

Від співвідношення понять «заслуга» та «міра» заохочення (тобто кількість і якість наданих благ, а також повне або часткове звільнення від різноманітних обтяжень) багато в чому залежить ефективність заохочення. Як вважає К. Типікіна, ці поняття повинні бути рівноцінними, між ними має стояти знак рівності [189, с. 155]. На практиці ж відбувається зміщення рівноваги в ту чи іншу сторону. Наприклад, коли заохочувані заслуги набагато менш значущі, ніж надана міра заохочення (заохочення вищих державних чиновників чи «корисних» для представників влади, осіб, наприклад, у період виборчих кампаній), або, навпаки, коли значущість заслуг недооцінюється, применшується.

Правове заохочення – дуже дієвий, але, так би мовити, тендітний інструмент у руках правозастосовувача. Його потрібно використовувати вміло, на науково обґрунтованій основі, з використанням усіх наявних правових і моральних засобів. Невміле поводження із засобами правового заохочення призводить до прямо протилежного, негативного результату. Суб'єктивізм у застосуванні заохочення може призводити до негативного резонансу в суспільстві та знизити ефективність цього правового стимулу загалом. А. Шопенгауер з цього приводу писав: «Ордени є векселями на громадську думку: цінність їх ґрунтується на кредиті векселедавця. А тим часом вони, навіть крім тих сум, які вони зберігають державі як субститут грошових нагород, представляють цілком доцільне утворення, припускаючи, що роздача їх супроводжується мудрістю та справедливістю

... Людина ця не рівня вам, за нею є заслуги! Але від несправедливої, без міри та розбору, роздачі ордени втрачають цю цінність. Тому при їх роздачі уряд повинен бути так само обережним, як купець при підписанні векселя. Всякий орден повинен бути за заслуги – це само собою зрозуміло» [212, с. 62].

Основною причиною описаних вище негативних обставин є відсутність у нормах права чіткого закріплення підстав для застосування правового заохочення. На противагу злочину, поняття, ознаки та склад якого вичерпно закріплені кримінальним кодексом, заслуга – поняття з оціночними характеристиками, досить розмитими смисловими формулюваннями. Суб'єкти заохочення, безумовно, пов'язані орієнтовними, установочними критеріями, що визначають рівень заслуг, необхідний для призначення того чи іншого виду заохочення. Водночас ці критерії настільки приблизні, що фактично дають змогу самостійної оцінити відповідність поведінки конкретних суб'єктів підставам застосування правового заохочення, сформульованим у тій чи іншій нормі. Суб'єкт заохочення орієнтується тут не стільки на формулювання оціночних понять, що визначають рівень заслуг, скільки на зіставлення рівня заслуг з офіційним «рангом» наявних заходів заохочення.

Значного поширення набули, зокрема, Укази Президента України про відзначення державними нагородами України одночасно низки громадян. Ці Укази містять єдине оціночне визначення заслуг нагороджуваних осіб (наприклад, «за заслуги у сфері», «за вагомих внесок», «за вагомі здобутки», «за багаторічну плідну діяльність», «за високий професіоналізм» тощо)¹³. Незважаючи на відсутність індивідуалізації заслуг, перераховані у вказаних Указах особи удостоюються найрізноманітніших нагород. У чому саме полягає заслужена поведінка кожного нагородженого, з текстів цих нормативно-правових актів не зрозуміло. Усе це залишається, так би мовити, за лаштунками – у нагородних листах, представленнях, клопотаннях про заохочення тощо.

Статути орденів, медалей, відзнак, на жаль, теж не розкривають змісту видатних, особливо видатних, виняткових, особливих та інших заслуг, за які можуть бути застосовані правові заохочення.

Зауваження викликає також закріплення в Законі України «Про державні нагороди України» президентських відзнак як державних нагород. Окрім цього, у ст. 12 зазначеного Закону сказано, що Президент України відповідно до Конституції України встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними. І справді, відповідно до ст. 106 Основного закону Президент України наділений такими повноваженнями. Однак повноваження щодо встановлення державних нагород належать лише Верховній Раді України, так як відповідно до ст. 92 Конституції України

Наприклад, Укази Президента України «Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня Конституції України» від 27.06.2012, «Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня захисту дітей» від 01.06.2012, «Про відзначення державними нагородами України працівників підприємств, установ та організацій Донецької області» від 04.07.2012 тощо.

виключно Законами України встановлюються державні нагороди. Отже, президентські відзнаки не можуть належати до різновидів державних нагород. У зв'язку з цим потрібно внести зміни до Закону України «Про державні нагороди України» та вилучити із списку державних нагород президентські відзнаки для приведення норм цього Закону у відповідність із Конституцією України.

Вочевидь, однією з найбільш актуальних проблем застосування правових заохочень є недосконалість законодавства, що регламентує основи такого застосування. Це виражається також у тому, що нині не існує повноцінної юридичної бази в цій сфері правового регулювання.

Діяльність суб'єкта заохочення за таких умов ґрунтується на свавіллі, оскільки немає об'єктивної юридичної підстави для нагородження. Тому правове заохочення фактично стало застосовуватись за звичайну правомірну поведінку зобов'язаних осіб, а не за їхні заслуги. Проте, доводячи такий «державницький» підхід до абсурду, можна сказати, що коли одних заохочувати за звичайну правомірну поведінку, то всіх інших доведеться карати, тому що їхня поведінка перебуває «по той бік» правового регулювання, вони не виконали покладених на них обов'язків. У держави в таких випадках, як зазначає Д. Осинцев, просто не вистачить засобів для надання заохочення (див.: [120, с. 113–114]).

Ще однією проблемою у сфері застосування заохочень у вітчизняному праві є відсутність єдиної системи таких заохочень.

На думку Н. Гущиної, щоб створити умови для оптимізації застосування правового заохочення, треба керуватися таким:

- 1) заохочувальна норма буде ефективною, якщо буде результат, якого вона призначена досягнути, використовуючи заохочувальні заходи;
- 2) заохочуваний результат повинен бути об'єктивно можливим для досягнення, а закріплене в нормі заохочення повинно бути співмірним тим зусиллям, які затрачаються на виконання поставлених цілей;
- 3) міра заохочення має відповідати характеру результату, що нею досягається;
- 4) вибір оптимальної форми правового регулювання можливий лише з урахуванням системності соціального регулювання;
- 5) чітко формулювати підстави для правового заохочення та вказувати строки його реалізації правозастосовними органами;
- 6) чітко визначити компетенцію суб'єктів, що застосовують заохочення, усунувши тим самим передумови для суб'єктивізму, різноманітних зловживань, а інколи й свавілля в діях суб'єкта заохочення;
- 7) враховувати вимоги законодавчої техніки: доступність форми викладу, чіткий і зрозумілий стиль, лаконічність змісту елементів заохочувальних норм;
- 8) передбачати в законодавстві гарантії забезпечення заохочувальних норм шляхом реагування на потреби носія суб'єктивного права, коли передбачена юридичним обов'язком поведінка відсутня (формою реагування може бути визнання правомірності вимог бути заохоченим і виконати

обов'язки або виконати їх в який-небудь інший строк);

9) забезпечувати розширення вже наявних і запровадження нових заходів юридичної відповідальності за призначення, видачу й отримання незаслуженого заохочення;

10) розширити законодавчу практику, при якій державним заохоченням за вчинення позитивних дій виступає зменшення юридичної відповідальності або звільнення від неї;

11) усунути бланкетний спосіб викладу позитивних санкцій у статтях закону, коли в законі фіксуються моделі заслуженої поведінки, а конкретні заходи (види) заохочення закріплюються в інших нормативних актах;

12) передбачити в законодавстві можливість скасування заохочення у випадку незаконного та незаслуженого призначення [43, с. 179–180].

Основними напрямками підвищення ефективності заходів правового заохочення, на думку О. Кисельової, повинні бути:

1. Врахування об'єктивних закономірностей суспільного розвитку при застосуванні правових заохочень.

Автор наголошує, що оскільки для людини головними виступають власні інтереси та ті цінності, які здатні їх задовольняти, основні зусилля під час регулювання сфери застосування досліджуваного нами правового засобу слід спрямувати на упорядкування зв'язків «інтереси–цінності». Доцільно у цьому контексті звернутися до слів Г. Шершеневича: «Немає ніякої можливості змусити людину поступати по правилах, як тільки викликаючи її волю представленням переваг одного способу дій перед іншими і тим викликаючи прагнення до цілі, пов'язаної з нормою» [211, с. 96]. У випадку позитивної оцінки суспільством, державою інтересів особистості, їй надаються можливості та створюються умови для їх задоволення. І навпаки, коли інтереси особистості набувають антисуспільної спрямованості, держава прагне перегородити дорогу їх реалізації, стримуючи, гальмуючи розвиток таких інтересів.

2. Встановлення суворого дотримання помірності в застосуванні вищих форм правових заохочень з метою збереження їхньої високої цінності та значущості.

3. Точне визначення критеріїв оцінки заслуг заохочуваних суб'єктів права з метою уникнення помилок під час правозастосування.

4. Забезпечення дієвого поєднання різних видів правових заохочень. Особливу увагу при цьому варто приділяти моральному заохоченню, яке за своєю впливовістю є часто не менш дієвим, ніж матеріальне.

5. Удосконалення порядку позбавлення державних нагород за проступки, несумісні з високим моральним образом нагороджених.

6. Проведення роботи із систематизації чинного законодавства, що регулює інститут правових заохочень. Автор наголошує на потребі здійснення тематичної інкорпорації (наприклад, «Заохочення у трудовій сфері», «Заохочення у військовій службі») [67, с. 169–172].

На думку К. Типікіної, для вдосконалення, оптимізації правового регулювання у сфері правових заохочень потрібна обґрунтована,

послідовна та системна заохочувальна правова політика. Науковець рекомендує такі напрямки заохочувальної правової політики:

1) у будь-якій політиці найважливішу роль відіграє наука, яка покликана виробляти ідеї в різних сферах життєдіяльності суспільства. Тому для повноцінного розвитку «заохочувальної» галузі державної діяльності передусім потрібна самостійна юридична наука;

2) удосконалення юридичної регламентації підстав застосування заохочення;

3) усунення наявних недоліків у сучасному законодавстві (зокрема й такого дефекту, як бланкетний спосіб викладу заходів правового заохочення у статтях нормативно-правового акта, коли в ньому фіксуються моделі заслуженої поведінки, а конкретні заходи заохочення закріплюються в інших нормативно-правових актах);

4) прийняття єдиного нормативно-правового акта, що регламентує загальні положення про підстави, види та принципи правового заохочення, а також про порядок його застосування;

5) систематизація (кодифікація, інкорпорація) заохочувального законодавства;

б) розробка методики та загальних принципів реалізації заохочувальної правової політики [189, с. 162].

Очевидно, що в заохочувальній політиці значення науки важко переоцінити, оскільки вона покликана торувати шлях цій політиці, створювати умови для її ефективної реалізації. Такою повинна бути наука, а також, на думку К. Типікіної, і спеціальна навчальна дисципліна – заохочувальне право. Наука заохочувального права сприятиме становленню і самостійної галузі законодавства – законодавства про заохочення [189, с. 163]. Із цього приводу вважаємо, що об'єктивні підстави для виділення заохочувального права як науки та навчальної дисципліни навряд чи існують. А з метою впорядкування нормативно-правових актів у відповідній сфері, можливо, доцільно запровадити термін «законодавство про заохочення».

На думку В. Дяченко, цілком реально виглядає перспектива виділення заохочувального (нагородного) права в окрему галузь. До інститутів цієї галузі науковець пропонує зарахувати: інститут заохочення (охоплює субінститути надання додаткових благ морального і матеріального характеру, а також звільнення від різноманітних обтяжень); інститут скасування заохочення; інститут права соціального забезпечення (надання заохоченим пільг і переваг); інститут правового захисту тощо. Ці інститути взаємопов'язані і взаємозумовлені. Інститут заохочення пов'язаний з наданням певних пільг і переваг, захистом наданих благ. Інститут скасування заохочення пов'язаний із позбавленням пільг і переваг, а часто – із зміною правового статусу заохочених, позбавленням спеціального статусу тощо. Автор вважає, що взаємозв'язок цих інститутів зумовлює виділення і предмета передбачуваної галузі права. Під ним автор пропонує розуміти сукупність суспільних відносин щодо встановлення і

застосування заходів заохочення. Заохочувальні відносини регулюються однойменним методом [49, с. 149–150].

На жаль, ідею виділення заохочувального права в окрему його галузь ми не можемо підтримати. Вважаємо її не достатньо обґрунтованою уже з огляду на те, що, як відомо, до критеріїв виділення галузі права належать не тільки предмет правового регулювання, але й метод такого регулювання (В. Дяченко особливий метод заохочувального права не характеризує). Окрім того, розгляд права соціального забезпечення як інституту заохочувального права входить у суперечність з позицією науковців, які обґрунтовують статус права соціального забезпечення як галузі. Останнє, до того ж, характеризується інститутами, які не мають нічого спільного з правовими заохоченнями (наприклад, пенсійне право).

Якщо ознайомитися зі змістом і вітчизняних, і, наприклад, російських підручників та навчальних посібників з теорії права, то можна зробити висновок, що їхні автори не приділяють уваги правовому заохоченню (напр.: [3; 26; 35; 62; 68; 73; 78; 53; 95; 100; 103; 107; 118; 119; 131; 137; 145; 171; 155; 176; 179; 181; 182; 184; 185; 208; 210] та ін.; питання правових заохочень так чи інакше розглядаються в підручниках [117; 134; 183; 203]). Те саме стосується й поняття заслуженої поведінки – вищої форми правомірної поведінки. Водночас про правопорушення та негативну юридичну відповідальність можна знайти більш ніж достатньо інформації (поняття, види, склад, причини, умови правопорушень тощо). К. Типікіна вказану прогалину пропонує заповнити так. У рамках теми «Правомірна поведінка», окрім вивчення поняття, ознак та класифікації такої поведінки, потрібно детально розглядати і соціально активну заслужену поведінку (як вищу форму, тип правомірної поведінки), що є підставою для правового заохочення. А саме: вивчати поняття, ознаки, класифікацію і юридичний склад заслуженої поведінки, продемонструвати студентам зв'язок заохочуваної (заслуженої) поведінки із правопорушенням. Пропоновано розглядати поняття, ознаки, функції, класифікацію правового заохочення, порядок і принципи його застосування, а також зв'язок заохочення з покаранням. Настільки докладне вивчення заслуженої поведінки, на думку автора, є необхідним і доцільним у зв'язку зі змінами, що відбуваються в суспільстві, а також з причинами зміщення соціальної практики в бік застосування позитивних методів правового регулювання, розвитку демократії в країні, становлення правової держави та визнання особистості найвищою соціальною цінністю [189, с. 164].

К. Типікіна навіть пропонує ввести в навчальних закладах юридичного профілю спецкурс «Заохочувальне право» [189, с. 165], що передбачає вивчення: заохочень (поняття, ознак, принципів, функцій, класифікацій); заслуг, які є підставами для заохочення (поняття, ознак, класифікацій, юридичного складу заслуг); заохочувального провадження. Не буде зайвим, на думку автора, і докладний розгляд заслуженої поведінки в межах таких галузевих юридичних наук (навчальних

дисциплін), як трудове право, адміністративне право.

На нашу думку, зважаючи на наявні проблеми, справді варто ввести до змісту навчальних посібників і з теорії права, і з галузевих юридичних наук відповідні положення про правові заохочення, як, утім, і про стимули у праві загалом. Однак ідея про виділення окремого курсу «Заохочувальне право» видається дещо необґрунтованою та недоцільною. Не зрозуміло, що саме має стати специфічним предметом вивчення цього курсу, а також у чому полягає його практична (оскільки це спецкурс) значущість. Вважаємо, що правове заохочення є міжгалузевим правовим інститутом (трудового, адміністративного, кримінального права тощо), а тому, наприклад, питання так званого заохочувального провадження повинні вивчатися в рамках відповідних галузевих дисциплін.

У сфері юридичної практики особливо актуально усунути наявні недоліки в сучасному законодавстві. Правове заохочення застосовується тільки за заслужену поведінку, яка обов'язково повинна передбачати перевищення звичайних нормативно закріплених вимог, тобто «перевиконання» обов'язків. Факти такого «перевиконання» варто оцінювати через порівняльний аналіз, визначаючи тим самим ступінь, рівень заслуг. У зв'язку з цим треба внести корективи до деяких нормативно-правових актів, що містять заохочувальні норми права.

Так, потребує удосконалення правова регламентація підстав заохочення за трудові заслуги. У ст. 145 КзпП України заслужена поведінка представлена у формі успішного та сумлінного виконання працівником трудових обов'язків. Проаналізувавши ст. 139 цього кодексу (обов'язки працівників), можна зробити висновок, що роботодавець заохочує працівника за виконання його прямого обов'язку. При цьому за одні й ті ж заслуги (сумлінне виконання трудових обов'язків) можуть застосовуватися різні заходи заохочення (преміювання, оголошення подяки тощо). Отже, за невиконання або неналежне виконання трудових обов'язків до працівника застосовується дисциплінарне стягнення, а за їх виконання він заохочується. Тут виникає питання – за що власне тоді працівник отримує заробітну плату і де ж працедавцю знайти стільки коштів, щоб заохочувати працівників за просте, у буквальному сенсі – буденне, виконання ними своїх прямих обов'язків [189, с. 166]. Видається, що такий підхід законодавця до правового заохочення у сфері праці призводить до того, що останнє втрачає всі стимулювальні властивості.

У контексті цього доречно згадати про трудову активність, соціально-правову активність особистості у сфері праці. М. Гудімов визначив трудову активність як сумлінне і точне виконання працівником своїх трудових обов'язків із вчиненням корисних творчих дій, що перевершують звичайні вимоги (ініціатива, оперативність, висока організованість, винахідливість, творчий пошук резервів, перевиконання планових показників, норм виробітку, внесення раціоналізаторських пропозицій тощо). Тобто у цій активності виявляються ті властивості людини, які лежать в основі її особистої професійної гідності й утверджуються у

процесі здійснення права на працю [41, с. 66]. Діяльність працівників більш інтенсивна, якщо порівняти з вимогами до їх належної поведінки, встановленими правилами внутрішнього трудового розпорядку та нормативно-правовими актами у сфері праці. Звичайне виконання трудових обов'язків посилюється їх творчим ставленням до справи [41, с. 66, 69]. В. Курилов визначив соціально-правову активність особистості у сфері праці як «формовану комплексом соціально-правових засобів, усвідомлену, вольову, ззовні і внутрішньо обумовлену діяльність робітників і службовців у трудових правовідносинах, що представляє такий рівень реалізації прав і обов'язків, який перевищує мінімально встановлені у праві норми праці та іншої соціальної діяльності особистості у трудовому колективі» [88, с. 69]. Отже, заохочення заслуговує лише той, хто досяг помітних порівняно з іншими успіхів у підвищенні продуктивності праці, домігся високої якості продукції, перевиконав план, має високий ступінь професійної майстерності, застосовує свої творчі здібності, обдарування і таланти, став новатором у праці тощо. Підставою для застосування правового заохочення є також тривалий стаж роботи, але не будь-якої, а лише зразкової. Невиправдане застосування правових заохочень може лише створити у працівників враження задоволеності наявним рівнем роботи та загальмує їх прагнення до його підвищення. Заохочуватися по праву повинні лише такі працівники, які не просто сумлінно і точно виконують свої обов'язки, але працюють краще ніж на рівні «нормально», який встановлено законодавством, локальними нормативними актами та трудовим договором. Тільки фактичне перевиконання чинних норм трудового права є підставою виникнення трудових заохочувальних правовідносин.

Видається, що удосконалення правового регулювання заохочення за трудові заслуги повинно бути одним із завдань нового Трудового кодексу України. Однак із формулювань ст. 268, 269 проекту Трудового кодексу України випливає, що питанням правових заохочень нормопроектанти не приділяють належної уваги. У ст. 268 зазначеного проекту вказано, що дотримання трудової дисципліни забезпечується шляхом створення необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці, методами переконання, виховання, заохоченням за сумлінну роботу. До працівників, які несумлінно виконують трудові обов'язки, у разі необхідності застосовуються заходи дисциплінарного стягнення.

Частиною 1 ст. 269 проекту закріплено, що за успіхи в роботі та сумлінне виконання трудових обов'язків до працівників можуть застосовуватися заходи морального і матеріального заохочення: оголошення подяки, нагородження грамотою, виплата премії, вручення цінного подарунка.

Отже, у проекті нового Трудового кодексу України і надалі не вирішено описаної вище проблеми: за сумлінне виконання працівниками своїх обов'язків передбачається заохочення, а за несумлінне –

дисциплінарне стягнення.

З метою закріплення в новому Трудовому кодексі України принципу заохочення саме за заслужену поведінку, яка передбачає «наднормативне», зразкове ставлення працівників до своєї праці, а не лише сумлінне виконання обов'язків, пропонуємо сформулювати ст. 269 так:

«Стаття 269. Заохочення за трудові заслуги

1. За трудові заслуги (зразкове виконання обов'язків, виконання обов'язків понад встановлені нормативи, вимоги) до працівників застосовуються заходи морального та матеріального заохочення: оголошення подяки, нагородження грамотою, виплата премії, вручення цінного подарунка.

Актами чинного законодавства, правилами внутрішнього трудового розпорядку й іншими актами роботодавця можуть встановлюватися особливі види заохочень.

2. За особливі трудові заслуги працівники представляються в установленому порядку до нагородження відомчими відзнаками та державними нагородами».

Відповідно наведене у ст. 268 проекту Трудового кодексу України формулювання «за сумлінну роботу» слід замінити на формулювання «за трудові заслуги».

Одним зі шляхів оптимізації застосування правових заохочень деякі науковці вважають систематизацію законодавства про заохочення.

Так, К. Типікіна пропонує прийняти в Російській Федерації закон «Про основи та порядок заохочення у Російській Федерації» [188, с. 150–153]. Такий закон мав би, на думку автора, складатися з двох розділів: розділ I «Основи заохочення» (у якому було б визначено такі поняття, як «заохочення», «заслуга», «юридичний склад заслуги»; закріплено принципи застосування правових заохочень, види заслуг тощо); розділ II «Порядок заохочення» (який би регулював процедуру застосування суб'єктом заохочення відповідних заходів правового заохочення).

О. Малько пропонує також прийняти Нагородний кодекс [97, с. 223–224]. На його думку, кодифікація нагородного законодавства дозволить усунути застарілий правовий матеріал, суперечності в заохочувальних нормах, забезпечить узгодженість і логічність цих норм, введе нові юридичні правила.

Цей кодекс, за задумом науковця, мав би складатися з трьох частин: загальної, особливої та процесуальної. У загальній частині було б сформульовано завдання і принципи кодексу, закріплено особливості його дії в часі, просторі, за колом осіб, визначено поняття «особливо заслужена поведінка», «державна нагорода» тощо. В особливій частині закріплювалися б конкретні склади заслуженої поведінки з відповідними заохочувальними санкціями. А у процесуальній частині була б формалізована нагородна процедура.

Вказана ідея заслуговує на увагу. Однак видається, що в Україні немає передумов для створення Нагородного кодексу. З метою систематизації вітчизняного нагородного законодавства, усунення його недоліків досить провести кодифікацію шляхом прийняття нормативно-правових актів або внесення змін до чинних, не створюючи на їх основі кодексу. А оскільки правове заохочення, як зазначалось, є міжгалузевим правовим інститутом, то вказана кодифікація має бути проведена в рамках відповідного галузевого законодавства (наприклад, чинного Кодексу законів про працю України або майбутнього Трудового кодексу України).

Натомість видається слушною ідея про необхідність проведення тематичної інкорпорації [97, с. 226–227]. Такі збірники нормативно-правових актів, як «Заохочення у трудовому праві», «Заохочення у сфері державної служби», «Заохочення у сфері правоохоронної діяльності», «Державні нагороди України» тощо, на нашу думку, дуже позитивно вплинули б на правозастосовну діяльність.

У науковій літературі висловлюється також думка про необхідність здійснення державного нагородження судами. Цю оригінальну ідею В. Ниркова підтримує О. Малько [97, с. 225]: «Питання про нагородження є питанням про встановлення справедливості. Тут ми спостерігаємо ситуацію відновлення належної відповідності між діянням і відплатою. За вчинення заслуги суспільство має нагороджувати, а за скоєння злочину – карати. На жаль, у сучасній соціальній системі відсутній один з найважливіших моментів справедливості, а саме, гарантоване заслужене нагородження. Ми є свідками «однобічної», «одноваріантної» соціальної справедливості. Суспільство поклало на судову владу обов'язок здійснювати покарання за злочин, але воно не подбало про покладення на цю ж владу обов'язку здійснювати нагородження за заслуги. Видається необхідним... включити нагородження державними нагородами до числа функцій судової влади... Покарання за злочин та нагородження за заслуги є двома сторонами однієї медалі, однієї сутності, одного процесу реалізації соціальної справедливості, здійснювати який повинен саме суд як орган правосуддя» [116, с. 197].

Безперечно, наведена ідея є дуже цікавою, проте навряд чи здійсненною. Адже можна лише уявити собі навантаження, яке впаде на плечі суддів, якщо запровадити таку «нагороджувальну» юстицію. Видається, що, враховуючи реальний стан справ із строками розгляду справ судами, про охарактеризований вище принцип своєчасності застосування заохочення можна і не згадувати. До того ж «ціна питання» збільшення кількості суддів, витрат на їхнє утримання тощо, напевно, не є співмірною з результатом такої підвідомчості нагороджувального процесу, у зв'язку з чим доцільність цієї новели є сумнівною.

А от пропозиції науковців стимулювати широку участь учених у правотворчій діяльності, встановити винагороди або інше заохочення авторам проектів законів та пропозицій до них щодо складних питань економічної, політичної, соціальної життєдіяльності варто підтримати.

Потрібно не тільки підвищувати результативність уже наявних правових форм заохочення, але й шукати додаткові стимулювальні резерви. Можна ширше та гнучкіше застосовувати і державні, і недержавні заходи правового заохочення. Наприклад, за ведення здорового способу життя, збереження та поліпшення сприятливого навколишнього середовища, раціональне ресурсокористування тощо. Як зазначає О. Малько, настала пора активніше використовувати заохочувальні заходи і за інформацію, яка дозволила б затримати небезпечних злочинців (убивць, терористів, наркодилерів тощо) [97, с. 227].

Підсумовуючи викладене вище, виокремимо напрями оптимізації застосування правових заохочень у вітчизняному праві:

1. Поглиблення наукового загальнотеоретичного та галузевого дослідження проблематики заохочення у праві, а також введення цієї проблематики у відповідні навчальні курси для студентів, які навчаються за спеціальністю «Правознавство». Зазначене дозволить створити передумови для науково обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення вітчизняного законодавства у цій сфері з тим, щоб вказаний правовий засіб відповідав вимогам часу, забезпечував задоволення потреб та інтересів і самих заохочуваних суб'єктів, і держави та суспільства. Пропозиції на уковців повинні стати підґрунтям для забезпечення системності в нормативному закріпленні правових заохочень, чіткого формулювання складів заслуг, за які передбачено заходи заохочення, закріплення процедури застосування правових заохочень суб'єктами заохочень.

2. Удосконалення сфери законодавчої регламентації правових заохочень, що, на нашу думку, повинно передбачати: упорядкування (кодифікацію) наявного нормативного матеріалу з тим, щоб усунути з нього суперечності та неточності, а також розв'язати проблеми практики застосування заходів правового заохочення; чітке формулювання складів заслуг, за які передбачаються правові заохочення; нормативне закріплення принципів та процедури застосування правових заохочень; створення інкорпоративних збірок нормативно-правових актів, що регулюють застосування заходів правового заохочення.

Наведене дозволить забезпечити впорядкування правозастосовної діяльності суб'єктів заохочення, зменшити вияви суб'єктивізму в наданні правових заохочень, зокрема зменшити корупційні вияви. Удосконалення заохочувального законодавства повинно мати наслідком також підвищення рівня престижності вищих форм заохочення – державних нагород. Вказане сприятиме ефективізації правового заохочення як дієвого засобу впливу на поведінку суб'єктів права.

Висновки до Розділу 3

1. У третьому розділі дослідження з'ясовано принципи й підстави застосування заохочень як правових засобів. Охарактеризовано державні нагороди як вищу форму заохочень у вітчизняному праві. Встановлено

умови ефективності заохочення як правового засобу, а також розкрито деякі проблеми вітчизняної практики застосування цього засобу.

2. Запропоновано визначення поняття принципів застосування правового заохочення, а також охарактеризовано, зокрема, такі з них, як принципи законності, обґрунтованості, справедливості, індивідуалізації, багатоманітності, публічності, розумної періодичності та своєчасності.

3. Досліджено поняття й ознаки заслуги як підстави для застосування правового заохочення. Встановлено юридичний склад заслуги (суб'єктивні й об'єктивні ознаки).

4. Визначено чинники, що зумовлюють особливе значення державних нагород у системі правових заохочень.

З'ясовано деякі проблеми, характерні для системи державних нагород України. Встановлено, що ця система перенасичена ними, а також оціночними формулюваннями підстав для нагородження.

5. З-поміж умов ефективності правового заохочення виділено ті, які повинні забезпечуватися на правотворчому рівні, і ті, які повинні дотримуватися на рівні правозастосування. До перших зараховано: відповідність закріплених правових заохочень потребам та інтересам держави та суспільства; реальність нормативного забезпечення застосування правових заохочень матеріально-технічними та іншими необхідними ресурсами; забезпечення системності в нормативному закріпленні правових заохочень; чітке формулювання складів заслуг, за які передбачено заходи заохочення, а також дотримання інших правил юридичної техніки; нормативне закріплення процедури застосування правових заохочень.

До умов, які повинні забезпечуватися на правозастосовному рівні, зараховано: законність застосування правових заохочень, що передбачає дотримання однойменного принципу застосування правового заохочення; вибір оптимальних видів та розмірів правових заохочень; своєчасність застосування правових заохочень.

6. Виокремлено і схарактеризовано деякі напрями оптимізації застосування правових заохочень у вітчизняному праві. З метою систематизації у сфері застосування правового заохочення вітчизняного законодавства й усунення його недоліків визнано доцільним провести тематичну інкорпорацію та здійснити відповідні кодифікації. Запропоновано зміни до ст. 268–269 проекту Трудового кодексу України

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення й оновлене вирішення наукового завдання, яке полягає в загальнотеоретичній характеристиці заохочення як правового засобу впливу на поведінку суб'єктів права. Основні наукові та практичні результати роботи полягають у такому:

1. Правове заохочення пройшло еволюцію від найпростіших, елементарних форм до складної системи. Спочатку заохочення у праві мали здебільшого примітивний характер і поширювалися лише на невелике коло суспільних відносин і на обмежене коло суб'єктів права. Згодом з розвитком суспільства, ускладненням соціальних зв'язків, змінами в державі правові заохочення стали ускладнюватися. Впродовж свого розвитку правове заохочення з хаотичних, невпорядкованих елементів сформувалося в розгалужену систему – міжгалузевий інститут права.

2. У широкому розумінні заохочення у праві (правове заохочення) – це правовий засіб впливу на поведінку суб'єктів права.

У вузькому розумінні правове заохочення – це різновид правових стимулів, спрямований на спонукання суб'єктів права до усвідомленого сумлінного виконання своїх обов'язків та досягнення соціально корисних результатів, що перевищують звичайні вимоги, які ставляться до відповідних результатів.

3. Заохочення як правовий засіб впливу на поведінку суб'єктів права характеризується первинними і вторинними ознаками. Первинні ознаки правового заохочення: 1) правове заохочення є різновидом правових стимулів, що впливає на мотиваційно-вольовий складник поведінки суб'єктів права шляхом задоволення їхніх потреб та інтересів; 2) підставою для застосування заходів правового заохочення є заслуга, яка виражається в усвідомленому сумлінному виконанні суб'єктом права його обов'язків і в досягненні соціально корисних результатів, що перевищують звичайні вимоги, які ставляться до них.

Вторинними (секундарними) ознаками правового заохочення є: 1) цілі правового заохочення, які полягають у: а) приватному спонуканні, тобто у стимулюванні подальшої правомірної поведінки заохочуваного суб'єкта права; б) загальному спонуканні, тобто в орієнтуванні інших учасників суспільних відносин на здійснення заслуг і сумлінних учинків; 2) взаємовигідність правового заохочення і для заохочуваних суб'єктів, і для суб'єктів, які його встановлюють; 3) реалізація правових заохочень через процедуру правозастосування.

4. Для глибшого вивчення специфічних ознак і зв'язків правових заохочень їх класифікують за різноманітними критеріями, серед яких: предмет правового регулювання; зміст заохочення; особливості суб'єкта правового заохочення, статус суб'єктів заохочень; ієрархія заохочень; територія впливу заохочень; форма зв'язку із заохочуваним благом; характер

заохочень тощо.

5. Визначено первинні і похідні (вторинні) функції правових заохочень. Первинними названо соціоконтрольну (координаційну) та мотиваційну функції. Соціоконтрольна полягає в тому, що за допомогою правових заохочень законодавець та правозастосовувач координують діяльність осіб, вказуючи в нормативних і правозастосовних актах дії, у яких зацікавлене суспільство та держава і які підтримує остання. Мотиваційна функція правового заохочення передбачає вплив на мотивацію суб'єктів права, гарантуючи позитивні наслідки, щоб забезпечити визначену правомірну поведінку, спонукаючи до неї учасника суспільних відносин.

Похідними від первинних функцій правового заохочення є комунікативна, оцінювальна, орієнтаційна, ідеологічно-виховна (це так звані загальносоціальні похідні функції), розподільна, узгоджувальна та забезпечувальна (спеціально-соціальні похідні функції).

6. Застосування правових заохочень має ґрунтуватися на конкретних засадах. Саме такими засадами є принципи застосування заохочення як правового засобу впливу на поведінку суб'єктів права, зокрема це принципи законності, обґрунтованості, справедливості, індивідуалізації, багатоманітності, публічності, розумної періодичності, своєчасності.

7. Підставою для застосування правового заохочення є заслуга, поняття якої характеризується такими ознаками: 1) пов'язана із соціально активною поведінкою, зі здійсненням позитивних обов'язків; 2) передбачає добросовісне ставлення особи до її обов'язку (охоплює не тільки зовнішню, об'єктивну дію, а й внутрішнє, суб'єктивне ставлення до дорученої справи, яке характеризує позитивні цілі та мотиви поведінки суб'єкта); 3) пов'язана з «перевиконанням» особою її обов'язків або з досягненням нею загальноновизнаного корисного результату; 4) є підставою для застосування заходів заохочення (аналогічно до того, як підставою для застосування заходів юридичної відповідальності виступають правопорушення).

Склад заслуги – це сукупність встановлених юридичних ознак, що визначають суспільно корисний, правомірний учинок як заслугу. Як і склад правопорушення, склад заслуги характеризується суб'єктивними й об'єктивними ознаками, а саме: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона та об'єктивна сторона.

8. Державні нагороди в Україні є вищою формою державного заохочення за заслуги найвищого рівня у різних сферах суспільного життя. Особлива вага державних нагород України щодо інших правових заохочень зумовлена такими чинниками: 1) особливий суб'єкт закріплення державних нагород, а саме – єдиний законодавчий орган України – Верховна Рада України; 2) особливий суб'єкт правового заохочення – Президент України; 3) основні стадії нагородного процесу регламентовані на законодавчому рівні; 4) особам, які відзначені державними нагородами, надаються додаткові пільги, що передбачені законодавством України; 5)

процедура нагородження, носіння, поновлення та позбавлення державних нагород є юридично регламентованою.

9. З огляду на те, що ефективність правових заохочень залежить від якості їх правотворчого оформлення й особливостей діяльності самого суб'єкта заохочення виділено умови ефективності правового заохочення, які мають бути забезпечені на правотворчому рівні (це відповідність за кріплюваних правових заохочень потребам та інтересам держави і суспільства, забезпечення матеріально-технічними та іншими необхідними ресурсами, забезпечення системності, чітке формулювання складів заслуг, за які передбачено заходи заохочення, а також дотримання інших правил юридичної техніки, нормативне закріплення процедури застосування правових заохочень), і ті, які повинні дотримуватися на рівні правозастосування (законність застосування, вибір оптимальних видів та розмірів правових заохочень, своєчасність застосування правових заохочень).

10. Проведене дослідження дозволило виділити такі напрями оптимізації застосування правових заохочень у вітчизняному праві:

- поглиблення наукового загальнотеоретичного та галузевого дослідження проблематики заохочення у праві, а також введення цієї проблематики у відповідні навчальні курси для студентів, які навчаються за спеціальністю «Правознавство». Зазначене дозволить створити передумови для науково обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення вітчизняного законодавства у цій сфері з тим, щоб вказаний правовий засіб відповідав вимогам часу, забезпечував задоволення потреб та інтересів і самих заохочуваних суб'єктів, і держави та суспільства;

- удосконалення сфери законодавчої регламентації правових заохочень, що повинно передбачати:

- упорядкування (кодифікація) наявного нормативного матеріалу з тим, щоб усунути з нього суперечності та неточності, а також розв'язати проблеми практики застосування заходів правового заохочення;

- чітке формулювання складів заслуг, за які передбачаються заохочення;

- нормативне закріплення принципів і процедури застосування заохочень;

- створення інкорпоративних збірок нормативно-правових актів, що регулюють застосування заходів заохочення. Наприклад, доцільним видається видання збірників «Заохочення у трудовій сфері», «Заохочення у сфері державної служби», «Заохочення у сфері правоохоронної діяльності», «Державні нагороди України» тощо;

- зміни до ст. 268–269 проекту Трудового кодексу України з метою закріплення принципу заохочення саме за заслужену поведінку, яка передбачає «наднормативне», зразкове ставлення працівників до своєї праці, а не лише сумлінне виконання трудових обов'язків. З огляду на це запропоновано викласти ст. 269 проекту цього Кодексу в такій редакції:

«Стаття 269. Заохочення за трудові заслуги

2. За трудові заслуги (зразкове виконання обов'язків, виконання обов'язків понад встановлені нормативи, вимоги) до працівників застосовуються заходи морального та матеріального заохочення: оголошення подяки, нагородження грамотою, виплата премії, вручення цінного подарунка.

Актами чинного законодавства, правилами внутрішнього трудового розпорядку й іншими актами роботодавця можуть встановлюватися особливі види заохочень.

3. За особливі трудові заслуги працівники представляються в установленому порядку до нагородження відомчими відзнаками та державними нагородами».

Відповідно до наведеної пропозиції у ст. 268 проекту Трудового кодексу України формулювання «за сумлінну роботу» запропоновано замінити формулюванням «за трудові заслуги».

Проведення оптимізації у сфері правових заохочень дозволить забезпечити впорядкування правозастосовної діяльності суб'єктів заохочення, зменшити вияви суб'єктивізму в наданні правових заохочень, зокрема зменшити корупційні вияви. Удосконалення заохочувального законодавства повинно мати наслідком також підвищення рівня престижності вищих форм заохочення – державних нагород. Вказане сприятиме ефективізації правового заохочення як дієвого засобу впливу на поведінку суб'єктів права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Kodeks Pracy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pip.gov.pl/html/pl/html/k0000000.htm>.
2. Абдурахманов И. И. Поощрение и дисциплинарное воздействие как средства укрепления трудовой дисциплины : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.713 «Трудовое право» / И. И. Абдурахманов . – Воронеж, 1971. – 20 с.
3. Аврутин Ю. Е. Государство и право. Теория и практика : учеб. пособ. [для студ. вуз.] / Ю. Е. Аврутин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. – 504 с.
4. Агешин Ю. А. Политика, право, мораль / Ю. А. Агешин. – М. : Юрид. лит., 1982. – 160 с.
5. Алексеев С. С. Структура советского права / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1975. – 264 с.
6. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – 2-е изд. – М. : БЕК, 1995. – 310 с.
7. Аликперов Х. Д. Поощрительные нормы в борьбе с преступностью / Х. Д. Аликперов // Социалистическая законность. – 1991. – № 8. – С. 25–27.
8. Аликперов Х. Д. Преступление и компромисс / Х. Д. Аликперов. – Баку : Елм, 1992. – 48 с.
9. Андроникова Р. Г. Повышение эффективности системы материального поощрения труда в строительстве : дис. ... канд. экон. наук / Римма Генриховна Андроникова. – М., 1986. – 246 с.
10. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / [отв. ред. Л. Р. Сюкияйнен]. – М. : Мысль, 1999. – Т. 1 : Античность. Восточные цивилизации. – 750 с.
11. Арутюнова С. Э. Основы административно-правового регулирования стимулирования и поощрения государственных служащих в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / Сусанна Эдуардовна Арутюнова. – Саратов, 2007. – 190 с.
12. Асеев В. Г. Проблема мотивации и личность / В. Г. Асеев // Теоретические проблемы психологии личности. – М. : Наука, 1974. – С. 122–144.
13. Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / М. И. Байтин. – Саратов : СГАП, 2001 . – 416 с.
14. Баранов В. М. Поощрительные нормы советского социалистического права / В. М. Баранов ; под ред. М. И. Байтина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1978. – 147 с.
15. Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключаящие преступность деяния / Ю. В. Баулин. – Харьков : Основа, 1991. – 360 с.

16. Бахрах Д. Н. Административное право России / Д. Н. Бахрах. – М. : Норма, 2000. – 640 с.
17. Бахрах Д. Н. Убеждение и поощрение в деятельности исполнительной власти / Д. Н. Бахрах // Государство и право: теория и практика. – Калининград, 1996. – С. 17–20.
18. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. – М. : Бимпа, 1995. – 304 с.
19. Борисова Т. И. Фонд материального поощрения в системе хозрасчетных отношений : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.01 / Татьяна Ивановна Борисова. – М., 1984. – 164 с.
20. Бочаров Д. О. Потойбіччя процесуального: гра, ритуал, міф : матеріали для самостійної роботи / Дмитро Олександрович Бочаров. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2007. – 50 с.
21. Бочаров Д. О. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми: проблемні лекції / Дмитро Олександрович Бочаров. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2006. – 74 с.
22. Бочаров Д. О. Проблеми юридичного доказування у літературних прикладах : навчальний посібник / Дмитро Олександрович Бочаров. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2002. – 28 с.
23. Бырка В. С. Материальные и моральные стимулы повышения производительности труда / В. С. Бырка // Сов. гос. и право. – 1968. – № 4. – С. 34–37.
24. Бьорк Д. В. Скиннер: Непредвиденные случайности жизни / Д. В. Бьорк, Ф. Беррес // Великие психологи. – Ростов н/Д. : Феникс, 2000. – С. 517–546.
25. Венгеров А. Б. Закон и законность в хозяйственной деятельности / А. Б. Венгеров, А. В. Мицкевич. – М. : Юрид. лит., 1973. – 62 с.
26. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учеб. [для юрид. вуз.] / А. Б. Венгеров. – М. : Омега-Л, 2004. – 608 с.
27. Виханский О. С. Менеджмент: человек, стратегия, организация, процесс : учебник / О. С. Виханский, А. И. Наумов. – М. : Изд-во МГУ, 1995. – 308 с.
28. Галкин В. М. Система поощрений в советском уголовном праве / В. М. Галкин // Сов. гос. и право. – 1977. – № 2. – С. 91–97.
29. Гернет М. Н. Избранные произведения / М. Н. Гернет. – М. : Юрид. лит., 1974. – 640 с.
30. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Сочинения : в 2 т. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 628 с.
31. Голик Ю. Поощрения и наказания / Ю. Голик // Коммунист. – 1991. – № 5. – С. 93.
32. Голик Ю. В. Позитивные стимулы в уголовном праве (понятие, содержание, перспективы) : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. «Уголовное право и криминология» / Ю. В. Голик. – М., 1994. – 54 с.

33. Голик Ю. В. Поощрительные нормы в советском уголовном праве / Ю. В. Голик // Актуальные вопросы борьбы с преступностью : сб. ст. – Томск : Томск. гос. ун-т, 1984. – С. 29–33.
34. Голик Ю. В. Уголовно-правовое стимулирование позитивного поведения: вопросы теории / Ю. В. Голик. – Новосибирск : Изд-во Новосибир. ун-та, 1992. – 80 с.
35. Головистикова А. Н. Проблемы теории государства и права : учебник / А. Н. Головистикова, Ю. А. Дмитриев. – М. : Эксмо, 2005. – 832 с.
36. Гредескул Н. А. К учению об осуществлении права. Интеллектуальный процесс, требующийся для осуществления права / Н. А. Гредескул. – Харьков : Тип. А. Дарре, 1900. – 248 с.
37. Григорьев В. А. Наградное право как средство предупреждения коррупции / В. А. Григорьев // Современная уголовная политика в сфере борьбы с транснациональной организованной преступностью и коррупцией : сб. ст. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – С. 146–153.
38. Гришковец А. А. Поощрение государственных служащих: правовые основы и практика применения / А. А. Гришковец // Право и политика. – 2002. – № 1. – С. 30–39.
39. Гришковец А. А. Правовое регулирование государственной гражданской службы в РФ : учебный курс / А. А. Гришковец. – М. : Дело и сервис, 2003. – 464 с.
40. Гудима Д. А. Сучасні тенденції в інтерпретації поняття «суб'єкт права» / Д. А. Гудима // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : матер. Міжнар. «круглого столу» (м. Львів, 4-5 грудня 2009 р.). – Львів : Край, 2009. – С. 66–87.
41. Гудимов Н. В. Поощрение трудовой активности / Н. В. Гудимов // Сов. гос. и право. – 1981. – № 12. – С. 65–73.
42. Гущина Н. А. Поощрение в праве: теоретико-правовое исследование : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Нина Адамовна Гущина. – СПб, 2004. – 340 с.
43. Гущина Н. А. Поощрительные нормы российского права. Теория и законодательная практика / Н. А. Гущина. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 294 с.
44. Деднев А. В. Наградная система России как социальный феномен социально-философский анализ : дис. ... канд. филос. Наук : 09.00.11/ Алексей Вячеславович Деднев. – М., 2009. – 286 с.
45. Демин А. Л. Наградная система государства как компонент политической культуры (социально-философский анализ) : дис. ... канд. юрид. наук : 09.00.11 / Демин Александр Леонидович. – М., 2003. – 152 с.
46. Дмитренко Г. А. Мотивация и оценка персонала : учебное пособие / Г. А. Дмитренко, Е. А. Шарапатова, Т. М. Максименко. – Киев : МАУП, 2002. – 248 с.
47. Дуров В. А. Русские награды XVIII – начала XX в. / В. А. Дуров. – М. : Просвещение, 1997. – 160 с.

48. Дуэль В. М. Государственные награды в российском праве : проблемы теории и практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Вера Михайловна Дуэль. – М., 2005. – 180 с.
49. Дьяченко В. Ф. Поощрительно-правовая политика современной России: общетеоретический анализ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. Ф. Дьяченко. – Пятигорск, 2006. – 208 с.
50. Елеонский В. А. Поощрительные нормы уголовного права и их значение в деятельности органов внутренних дел / В. А. Елеонский. – Хабаровск : ХВШ МВД СССР, 1984. – 108 с.
51. Жюлия Д. Философский словарь / Д. Жюлия ; пер. с фр. – М. : Междунар. отношения, 2000. – 544 с.
52. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав . конструкції та наук. концепції): навчальний посібник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.
53. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
54. Закон України «Про державні нагороди України» від 16 березня 2000 р. № 1549-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1549-14>.
55. Закон України «Про Дисциплінарний статут митної служби України» від 6 вересня 2005 р. № 2805-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2805-15>.
56. Закон України «Про Дисциплінарний статут Збройних сил України» від 24 березня 1999 р. № 551-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/551-14>.
57. Закон України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України» від 22 лютого 2006 р. № 3460-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3460-15>.
58. Законодательная техника / под ред. Д. А. Керимова. – Л. : Изд. ЛГУ, 1965. – 144 с.
59. Занковский С. С. Поощрение как средство стимулирования исполнения договорных обязательств по капитальному строительству / С. С. Занковский // Сов. гос. и право. – 1975. – № 1. – С. 44–49.
60. Зарецкая Е. И. Правовые формы поощрения в СССР и их роль в период постепенного перехода от социализма к коммунизму : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук / Е. И. Зарецкая. – М., 1953. – 16 с.
61. Звечаровский И. Э. Уголовно-правовые нормы, поощряющие посткриминальное поведение личности / И. Э. Звечаровский. – Иркутск : Изд . Иркут. ун-та, 1991. – 160 с.
62. Ильин И. А. Теория права и государства / И. А. Ильин ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – 400 с.
63. Кайшев А. В. Уголовно-правовое значение компромиссов и поощрений : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Кайшев Александр

Владимирович. – Ижевск, 2005. – 182 с.

64. Караваев А. Н. Поощрение в системе правоохранительной службы : учебное пособие / А. Н. Караваев. – Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Саратов. гос. акад. права», 2004. – 120 с.

65. Каринский С. С. Материальные и моральные стимулы к повышению производительности труда / С. С. Каринский. – М. : Юрид. лит., 1966. – 224 с.

66. Каринский С. С. Поощрение за успешный труд по советскому праву / С. С. Каринский. – М. : Госюриздат, 1961. – 152 с.

67. Киселева О. М. Поощрение как метод правового регулирования : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ольга Михайловна Киселева. – Саратов, 2000. – 198 с.

68. Коваленко А. И. Теория государства и права: вопросы и ответы / А. И. Коваленко. – М. : Новый юрист, 1997. – 208 с.

69. Кодекс законів про працю України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.

70. Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – М. : Академия, 2000. – 430 с.

71. Козлов В. А. Вопросы теории эффективности правовой нормы : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. А. Козлов. – Л., 1972. – 26 с.

72. Колодійчук А. В. Суть поняття мотивації / А. В. Колодійчук, В. М. Черторижський // Наук. вісн. НЛТУ України : зб. наук.-техн. пр. – Львів : РВВ НЛТУ України, 2010. – Вип. 20.4.

73. Комаров С. А. Общая теория государства и права : ученик / С. А. Комаров. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 512 с.

74. Конституція України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

75. Копьев С. И. Развитие правового института поощрения за честный и доблестный труд : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / С. И. Копьев. – М., 1953. – 20 с.

76. Коренев А. П. Нормы административного права и их применение / А. П. Коренев. – М. : Юрид. лит., 1978. – 142 с.

77. Коритько Д. Г. Нагородна практика в Україні: юридичний аналіз основних понять / Д. Г. Коритько // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 206–215 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10kdgaop.pdf>.

78. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навчальний посібник / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – 592 с.

79. Краткая философская энциклопедия. – М. : Прогресс – Энциклопедия, 1994. – 576 с.

80. Кримінальне право України: загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко та ін. ; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 496 с.

81. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
82. Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1986. – 448 с.
83. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1972. – 352 с.
84. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 288 с.
85. Кудрявцев Ю. В. Нормы права как социальная информация / Ю. В. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 144 с.
86. Кузнецов И. В. Избранные труды по методологии физики / И. В. Кузнецов. – М. : Наука, 1975. – 294 с.
87. Кузьмін О. Є. Теоретичні та прикладні засади менеджменту : навчальний посібник / О. Є. Кузьмін, О. Г. Мельник. – Львів : НУ «Львівська політехніка», «Інтелект – Захід», 2003. – 352 с.
88. Курилов В. И. Личность. Труд. Право / В. И. Курилов. – М. : Юрид. лит., 1989. – 336 с.
89. Лазарев В. В. Применение советского права / В. В. Лазарев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1972. – 200 с.
90. Лайченкова Н. Н. Стимулы в налоговом праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / Наталия Николаевна Лайченкова. – Саратов, 2007. – 190 с.
91. Лебедев В. М. Стимулирование социалистической дисциплины труда на промышленном предприятии (правовые вопросы) / В. М. Лебедев. – Томск : Изд-во ТГУ, 1973. – 112 с.
92. Левашова О. В. Амнистия и помилование как поощрительные нормы уголовного права России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ольга Викторовна Левашова. – Елец, 2007. – 222 с.
93. Левин О. В. Стимулирование в праве: теоретические и практические аспекты : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Левин Олег Владимирович. – Саранск, 2006. – 172 с.
94. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции / А. Н. Леонтьев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 38 с.
95. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою) / Л. А. Луць. – К. : Атіка, 2007. – 412 с.
96. Малько А. В. Заслуга как юридическая категория / А. В. Малько // Новая правовая мысль. – 2004. – № 1. – С. 22–25.
97. Малько А. В. Льготная и поощрительная правовая политика / А. В. Малько. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 234 с.
98. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве / А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2005. – 250 с.
99. Малько А. В., Шундииков К. В. Цели и средства в праве и правовой политике. – Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Саратов. гос. акад. права», 2003. – 296 с.

100. Марченко М. Н. Теория государства и права : учебник / М. Н. Марченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби, Проспект, 2004. – 648 с.
101. Матузов Н. И. Вопросы теории субъективных прав граждан / Н. И. Матузов // Сов. гос. и право. – М. : Наука, 1964. – № 7. – С. 130–133.
102. Медведев И. П. Мотивирующая роль прибыли корпорации в переходной экономике : дис. ... канд. экон. Наук : 08.00.01 / Иван Петрович Медведев. – М., 2006. – 136 с.
103. Мелехин А. В. Теория государства и права : учебник / А. В. Мелехин. – М. : Маркет ДС, 2007. – 640 с.
104. Мелешников А. В. Законодательное определение понятия «правовая ответственность» как проблема юридической техники / А. В. Мелешников // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование : в 2 т. / под ред. В. М. Баранова. – Н. Новгород, 2001. – Т. 1.
105. Мелтонян Р. М. Поощрительные нормы Уголовного кодекса Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Р. М. Мелтонян. – Рязань, 1999. – 20 с.
106. Мерлин В. С. Лекции по психологии мотивов человека / В. С. Мерлин. – Пермь : Изд-во Перм. госпедин-та, 1971. – 120 с.
107. Мирошник С. В. Теория правового стимулирования : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / С. В. Мирошник. – Ростов н/Д., 2003. – 40 с.
108. Морозова Л. А. Теория государства и права : учебник / Л. А. Морозова. – Изд. 2, перераб., доп. – М. : Эксмо, 2007. – 448 с.
109. Мурашев Г. А. Титулы, чины, награды / Г. А. Мурашев. – 3-е изд. – СПб., 2002. – 350 с.
110. Нагребельний В. П. Нагородна система України / В. П. Нагребельний, М. В. Оніщук // Юрид. енцикл. / Ю. С. Шемшученко (ред.). – К., 2002. – Т. 4 : Н–П.
111. Наден О. В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів / О. В. Наден. – Х. : Право, 2003. – 224 с.
112. Налбандян А. С. Применение поощрительных норм российского права. Проблемы теории и практики : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / А. С. Налбандян. – Н. Новгород, 1994. – 24 с.
113. Наумова С. А. Совершенствование системы поощрения победителей социалистического соревнования в условиях бригадной организации и оплаты труда : дис. ... канд. экон. Наук : 08.00.07 / Светлана Александровна Наумова. – М., 1984. – 178 с.

114. Новоселов В. И. Правовое положение граждан в советском государственном управлении / В. И. Новоселов. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1976. – 216 с.
115. Нырков В. В. Поощрение и наказание как парные юридические категории : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Нырков. – Саратов, 2003. – 222 с.
116. Нырков В. В. Поощрения и наказания как средства реализации правовой политики / В. В. Нырков // Правовая политика и правовая жизнь. – 2001. – № 3. – С. 193–207.
117. Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. – Изд. 2, перераб. и доп. / отв. ред. проф. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало-М, 2002. – Т. 3. – 528 с.
118. Общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2002. – 520 с.
119. Общая теория права : учеб. для юрид. вуз. / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др. ; под. общ. ред. А. С. Пиголкина. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1995. – 384 с.
120. Осинцев Д. В. Методы административно-правового воздействия / Д. В. Осинцев. – М. : Юрид. центр Пресс, 2005. – 278 с.
121. Пашук Т. І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод / Т. І. Пашук // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол. : П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Львів : Край, 2007. – Вип. 15. – 220 с. – (Сер. 1. Дослідження та реферати).
122. Петрухин И. Л. Теоретические основы эффективности правосудия / И. Л. Петрухин, Г. П. Батуров, Т. Г. Морщакова. – М. : Наука, 1979. – 392 с.
123. Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики) / Л. Г. Печатнова. – СПб. : Гуманит. акад., 2001. – 510 с.
124. Пешков А. Б. Проблемы административно-правового метода регулирования советских общественных отношений / А. Б. Пешков. – Иркутск : Иркутский гос. ун-т, 1974. – 180 с.
125. Плутарх. Избранные жизнеописания Т. 1 / Плутарх ; пер. с древ. негр., составл., вступ. ст. и прим. М. Томашевской. – М. : Правда, 1987. – 592 с.
126. Погребняк С. П. Закріплення основоположних принципів права у застосуванні права / Станіслав Петрович Погребняк // Проблеми філософії права. – 2008–2009. – Т. 6–7. – С. 124–134.
127. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / Станіслав Петрович Погребняк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
128. Погребняк С. П. Роль основоположних принципів права в Конституції України / Станіслав Петрович Погребняк // Вісн. Акад. правових наук України. – 2009. – № 3 (58). – С. 31–39.

129. Податковий кодекс України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
130. Поляков А. В. Общая теория права / А. В. Поляков. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 642 с.
131. Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций / А. В. Поляков. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – 864 с.
132. Постанова Верховної Ради України «Про затвердження Дисциплінарного статуту прокуратури України» від 6 листопада 1991 р. № 1796-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1796-12>.
133. Право ХХ века: идеи и ценности : сб. обзоров и рефератов / отв. ред. Ю. С. Пивоваров; ред. Ю. С. Пивоваров. – М. : ИНИОН РАН, 2001. – 328 с.
134. Проблемы теории государства и права : учебное пособие / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Юристъ, 2005. – 656 с.
135. Проект Трудового кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=30947&pf35401=113402.
136. Пронина М. Г. Обеспечение исполнения норм гражданского права / М. Г. Пронина. – Мн. : Наука и техника, 1974. – 200 с.
137. Протасов В. Н. Лекции по общей теории права и теории государства / В. Н. Протасов, Н. В. Протасова. – М. : Городец, 2010. – 752 с.
138. Рабінович П. М. Методологія юридичної науки / П. М. Рабінович // Юрид. енцикл. : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3 : К–М. – С. 618–619.
139. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник / П. М. Рабінович. – Вид. 9, зі змін. – Львів : Край, 2007. – 192 с.
140. Рабінович П. М. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. М. Рабінович // Право України. – 2010. – № 2. – С. 18–23.
141. Рабінович П. М. Праворозуміння як фундамент юридичної науки і практики / П. М. Рабінович // Юрид. вісн. України. – 2006. – № 44. – С. 8–9.
142. Рабінович П. М. Соціальна сутність прав людини [Електронний ресурс] / П. М. Рабінович. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=12&d=693>.
143. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>.
144. Радищев А. Н. Избранные сочинения / А. Н. Радищев ; вступ. ст. Г. П. Макогоненко. – М. ; Л. : Гослитиздат, 1949. – 856 с.
145. Радько Т. Н. Теория государства и права : учеб. для вуз. / Т. Н. Радько. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. – 576 с.

146. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма / Е. В. Аграновская, Н. В. Витрук, Л. Н. Завадская, и др. ; отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : Наука, 1983. – 264 с.
147. Рогачева Л. А. Роль фонда материального поощрения в процессе воспроизводства рабочей силы : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.01 / Людмила Алексеевна Рогачева. – Л., 1984. – 228 с.
148. Российское законодательство X–XX вв. : в 9 т. Т. 1 : Законодательство Древней Руси / отв. ред. тома В. Л. Янин ; под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1984. – 432 с.
149. Ротань В. Г. Правовая природа норм труда и их эффективность / В. Г. Ротань // Правоведение. – 1974. – № 4. – С. 84–91.
150. Рябовол И. М. Поощрения за труд по советскому трудовому праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / И. М. Рябовол. – Л., 1978. – 22 с.
151. Сабитов Р. А. Квалификация поведения лица после совершения им преступления / Р. А. Сабитов. – Омск : ОБШМ, 1986. – 120 с.
152. Сабитов Р. А. Посткриминальное поведение. Понятие, регулирование, последствия / Р. А. Сабитов ; под ред. Р. Р. Галиакбаров. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1985. – 192 с.
153. Савич В. И. Премирование рабочих и служащих за высокое качество продукции и материальная ответственность за брак (правовые вопросы) / В. И. Савич. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1976. – 106 с.
154. Сапун В. А. Инструментальная теория права в юридической науке / В. А. Сапун // Современное гос. и право. Вопросы теории и истории. – Владивосток, 1992. – С. 15–32.
155. Сапун В. А. Теория правовых средств и механизм реализации права / В. А. Сапун. – СПб. : С.-Петербург. гуманит. ун-т профсоюзов, 2002. – 156 с.
156. Семенов И. А. Поощрительные нормы в уголовном праве России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И. А. Семенов. – М., 2002. – 160 с.
157. Сенокосов Г. В. Совершенствование образования и использования фонда материального поощрения в строительно-монтажных организациях : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Герман Владимирович Сенокосов. – М., 1984. – 158 с.
158. Сергун П. П. Государственная служба в органах внутренних дел Российской Федерации : теоретико-правовое исследование : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Сергун Петр Павлович. – М., 1998. – 322 с.
159. Сизый А. Ф. Поощрительные нормы уголовно-исполнительного права как средства формирования правомерного поведения осужденных : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Аркадий Федорович Сизый. – Рязань, 1995. – 468 с.
160. Симонов П. В. О филогенетических предпосылках воли / П. В. Симонов // Вопросы психологии. – 1971. – № 4. – С. 84–88.
161. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.

162. Скурко Е. В. Принципы права : монография / Е. В. Скурко. – М. : Ось-89, 2008. – 192 с.
163. Сладкевич В. П. Мотивационный менеджмент : курс лекций / В. П. Сладкевич. – К. : Вид-во МАУП, 2001. – 158 с.
164. Сластенин В. А. Педагогика / В. А. Сластенин. – М. : Просвещение, 1992.
165. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда ; АН УРСР. Ін-т мовознавства. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 3.
166. Соболев С. А. Правовые способы воздействия на мотивацию труда работников: история и современность : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Соболев Сергей Анатольевич. – Ижевск, 1998. – 124 с.
167. Советские социалистические правовые нормы / П. Е. Недбайло ; отв. ред. В. Г. Сокуренок. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1959. – 170 с.
168. Сорокин П. А. Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / П. А. Сорокин. – СПб. : РХГИ, 1999. – 446 с.
169. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов ; пер. с англ. – М. : Политиздат, 1992. – 544 с.
170. Социология. Основы общей теории : учеб. для вуз. / отв. ред. Г. В. Осипов, Л. Н. Москвичев. – М. : Норма, 2002. – 912 с.
171. Спиридонов Л. И. Теория государства и права : учебник / Л. И. Спиридонов. – М. : ПБОЮЛ М. А. Захаров, 2001. – 304 с.
172. Стимулы и ограничения в праве: теоретико-информационный аспект : монография / А. В. Малько ; под ред. Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во СГУ, 1994. – 184 с.
173. Строкин А. А. Правовое поощрение в истории юридической науки и практики / А. А. Строкин // Вест. Омского ун-та. Се. «Право». – Омск : Изд-во ОмГУ, 2008. – № 4 (17). – С. 11–14.
174. Сырых В. М. Истинность и правильность как критерии теоретической эффективности норм права / В. М. Сырых // Эффективность закона. Методология и конкретные исследования. – М., 1997. – С. 9–28.
175. Сырых В. М. Теория государства и права : учеб. для вуз. / В. М. Сырых. – 4-е изд., стер. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2005. – 704 с.
176. Табарин И. В. Современная теория права: новый научный курс : научная монография / И. В. Табарин. – М., 2008. – 624 с.
177. Тарханов И. А. Поощрение позитивного поведения и его реализация в уголовном праве (Вопросы теории, нормотворчества и правоприменения) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Тарханов Ильдар Абдулхакович. – Казань, 2002. – 458 с.
178. Тарханов И. А., Сундугов Ф. Р. Уголовное право России. Общая часть: учебник / И. А. Тарханов, Ф. Р. Сундугов. – М. : Статут, 2009. – 752 с.
179. Теория государства и права / под ред. В. П. Малахова, В. Н. Казакова. – М. : Акад. Проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2002. – 576 с.

180. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – 672 с.
181. Теория государства и права : учебник / под ред. А. М. Васильева. – 2-е изд. – М. : Юрид. лит., 1983. – 416 с.
182. Теория государства и права : учебник / под ред. д-ра юрид. наук, проф., заслуж. деятеля науки РФ Р. А. Ромашова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – 630 с.
183. Теория государства и права : учебник / под ред. проф. А. В. Малько и проф. А. Ю. Саломатина. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2007. – 420 с.
184. Теория государства и права : учеб. для вуз. / под общ. ред. проф. О. В. Мартышина. – М. : Норма, 2007. – 496 с.
185. Теория права и государства : учеб. для вуз. / под ред. проф. Г. Н. Манова. – М. : БЕК, 1996. – 336 с.
186. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
187. Теорія держави і права : навчальний посібник / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 368 с.
188. Типикина Е. В. Заслуга как основание для правового поощрения / Е. В. Типикина. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 160 с.
189. Типикина Е. В. Заслуга как основание для правового поощрения : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Типикина Екатерина Владимировна. – Саратов, 2008. – 210 с.
190. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров. – СПб., 1992. – 838 с.
191. Тихомирова Е. Л. Развитие взглядов отечественные педагогов XX века в изучении методов поощрения и наказания детей в семье : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. / Екатерина Леонидовна Тихомирова. – Вологда : Вологод. гос. педаг. ун-т, 2005. – 202 с.
192. Трофимов Е. В. Государственные награды в Российской Федерации (правовые аспекты) / Е. В. Трофимов. – Хабаровск : Магеллан, 2007. – 170 с.
193. Трудовой кодекс Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kzotr.ru/head_30.html.
194. Указ Президента Украины «Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня Конституції України» від 27 червня 2012 р. № 1020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/417/2012>.
195. Указ Президента Украины «Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня захисту дітей» від 1 червня 2012 р. № 372/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/372/2012>.
196. Указ Президента Украины «Про відзначення державними нагородами України працівників підприємств, установ та організацій Донецької області» від 4 травня 2012 р. № 369/2012 [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/433/2012>.

197. Указ Президента України «Про встановлення відзнаки Президента України «Орден княгині Ольги» від 15 серпня 1997 р. № 827/97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/827/97>.

198. Указ Президента України «Про вдосконалення нагородної справи в Україні» від 18 серпня 2005 р. № 1177/2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1177/2005>.

199. Указ Президента України «Про звання Герой України» від 2 грудня 2002 р. № 1114/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1114/2002>.

200. Ухова Л. Д. Правовое регулирование поощрения добросовестного труда по российскому трудовому законодательству : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Лариса Дмитриевна Ухова. – Омск, 2006. – 220 с.

201. Ушаков А. А. Очерки советской законодательной стилистики / А. А. Ушаков. – Пермь, 1967. – 206 с.

202. Фаткуллин Ф. Н. Социальная ценность и эффективность правовой нормы / Ф. Н. Фаткуллин, Л. Д. Чулюкин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1977. – 120 с.

203. Фаткуллин Ф. Ф. Проблемы теории государства и права : учебное пособие / Ф. Ф. Фаткуллин – Казань : КЮИ МВД России, 2007. – 414 с.

204. Философский энциклопедический словарь / редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 816 с.

205. Філософія права: проблеми та підходи : навч. посіб. [для студ. спец. «Правознавство»] / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудимата ін. ; за заг. ред. П. М. Рабіновича. – Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2005. – 332 с.

206. Фридмэн Л. Введение в американское право / Л. Фридмэн ; пер. с англ. ; под ред. М. Калантаровой. – М. : Прогресс, 1992. – 286 с.

207. Хачатуров Р. Л. Общая теория юридической ответственности : монография / Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2007. – 950 с.

208. Хропанюк В. Н. Теория государства и права : учеб. пособ. для высш. учеб. завед. / В. Н. Хропанюк ; под ред. проф. В. Г. Стрекозова. – М. : Дабахов, Ткачев, Димов, 1995. – 384 с.

209. Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України : навчальний посібник / П. В. Хряпінський. – К. : Центр учбової л-ри, 2008. – 192 с.

210. Червонюк В. И. Теория государства и права : учебник / В. И. Червонюк. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 704 с.

211. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права: часть теоретическая. Философия права / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Бр. Башмаковы, 1910. – Т. 1, вып. 1–4. – 840 с.

212. Шопенгауэр А. Афоризмы и максимы / А. Шопенгауэр. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. – 288 с.

213. Экимов Л. И. Интересы и право в социалистическом обществе / Л . И. Экимов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 134 с.